

**Ўзбекистан Республикасы Халық
билимлендириў министрлиги**

**Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық
институты**

Қарақалпақ тил билими кафедрасы

Қарақалпақ тили стилистикасы

**Қарақалпақ тили хәм әдебияты
қәнигелигиниң 4-курс студентлери ушын лекция текстлери**

НӨКИС - 2013

Дүзиўши:

**филология илимлериниң
кандидаты, доцент Д. Сейдуллаева**

Пикир билдириўшилер:

доц. Ш.Қудьярова

доц. Г.Қурбаниязов

КИРИСИЎ

Қарақалпақ тили стилистикасы курсының мақсети хәм ўазыйпалары

Жоба:

1. Курстың изертлеў объекти, ўазыйпалары
2. Стилистиканың изертлениў тарийхынан
3. Стилль хәм стилистика түсиниги

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционаллық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ тилинің лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973.
3. Бегматов Э., Қунғуров Т., Тожиев Е. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Тошкент, 1992.
4. Шомақсудов А., Расулов И., Рустамов К. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, 1983.
5. Кожина М.Н. Стилистика орысского языка. М., «Просвещение», 1983.

Қарақалпақ тилине мәмлекетлик тил бийлигиниң берилиўи менен оқыў-оқытыў, тәлим тәрбия, үгит-нәсият ислериниң усы тилде алып барылыўы ушын жағдай жаратты. Қарақалпақ тилине болған қатнас түп-тамырынан өзгерди, оның барлық имканиятларын үйрениў ислери кең көлемде алып барылмақта.

Қарақалпақ әдебий тили алымлар, зиялылар, жазыўшы шайырлар, аўызеки хәм жазба әдебияттың тийкаргы дәретиўшилері болып халқымыздың әсирлер даўамында машақатлы мийнети, тилге көрик бериў, оны үйрениў жолындағы хызметлери нәтийжесинде түркий тиллер семьясында өзине тән орнына ийе болды. Бул тилде өлмес көркем шығармалар, илимий изертлеўлер дәретилди. Бул жағдай қарақалпақ тилинің де мәдений тиллер қатарынан орын алғанлығын көрсетти.

Бүгинги күнге шекем қарақалпақ тилинің барлық тараўлары бойынша бир қанша илимий изертлеўлер алып барылды, қолланбалар жаратылды, сөзликлер жүзилди. Бирақ тилдің айырым бирликлерине тән болған барлық имканиятларды толық ашып бериў, әсиресе, сол имканиятлардан пайдаланыўдағы шеберлик дәрежесин белгилейтуғын изертлеўлер жүдә аз.

«Стилистика» термини тил хәм әдебият таныў илимлеринде XIX әсирдин орталарынан баслап қолланыла баслады. «Стилль» сөзи грек тилинен (грекше *stylos* – тахтаға жазыў ушын сүйир етип шығарылған таяқшаны аңлатқан) алынған. Филология илиминде стилистика еки мәниде түсиниледи: 1) тил хәм сөйлеў стилистикасы; 2) көркем әдебият стилистикасы. Олардың бириншиси хәзирги әдебий тил хәм әдебий сөйлеўдин стилльлик системасын изертлейди, ал екиншиси әдебий шығармалардың стилльлик өзгешеликлерин, сондай-ақ айырым жазыўшының ямаса айырым әдебий ағымның стилин тексереди.

Стилистика да әдебий тилдің стилистикалық бирлиги болатуғын сөзлердин белгилерин изертлейди хәм тил бирликлери арасындағы өз-ара стилистикалық қатнастың принциплерин анықлайды. Стилльлик өз-ара қатнастар сөзлердин, турақлы дизбеклердин, сондай-ақ сөз формаларының, конструкциялардың ишинде болады. Мысалы, *отыр-омал*,

урды-берип жиберди, бахытсыз-маңлайы қара, жүдә тез-қас қаққанша, редактор дүзеткен мақала-редактор тәрәпинен дүзетилген мақала хәм т.б. бир-бири менен стильлик қатнастағы бирликлер. Демек, стильлик өз-ара қатнастар тилдің барлық тарауларына да тән.

Тилдің стилистикасы хәм әмелий стилистикасында ең орайлық орынды синонимия ийелейди, себеби синонимлик уядағы (қатардағы) сөзлерде өз-ара қатнас жүдә айқын көринеди: сонлықтан да бундай бирликлер бир системалас бирликлер болып табылады. Синонимлер бири-бирине лексикалық мәнилери бойынша емес, ал тек өзлеринің қосымша стильлик белгилери арқалы ажыралады, яғнай олардың белгилери (лексикалық мәнилери) бир жағынан тең болса, ал екінши жағынан (стильлик) хәр қыйлы (қарама-қарсы) болады: *бас-гелле; жүзи-шырайы-сыйқы-реңки-бети-әпишері*. Бул сөзлер мәниси бойынша бири бирине қаншама жақын болғаны менен стильлик қолланылыуы жағынан бир-биринен парық қылады. Солай етип, стильлик қатнастар тек өз-ара синонимлик қатнаста турған тил бирликлерінде де көринеди.

Ал, өз синонимлерине ийе болмаған тил бирликлерінде бундай стильлик қатнастар болмайды. Мәселен: *төрт, он екінши, стол* хәм т.б. сөзлер, сондай-ақ термин сөзлер тек ғана бир мәнилі сөзлер болып, басқа сөзлер менен стильлик қатнаста болмайды.

Тилди тек фонема, сөз формалары, сөзлер, турақлы дизбеклер, сөз дизбеклери хәм конструкциялардың қалай болса солай орналасуынан туратуғын бирикпе деп түсиниуге болмайды. Тил – хәмме ўақытта да система. Оның қурылысында фонологиялық, грамматикалық, лексикалық хәм басқа да системалар болады.

Тил – объектив өмир сүретуғын хәм сол тилде сөйлеушилер ушын бирдей ортақ қатнас қуралларының структуралық бирлиги.

Ал сөйлеу болса усы тилдің тийкарғы функциясының әмелий жақтан иске асыуы болып есапланады, себеби тил тек сөйлеу ушын ғана керек. Сонлықтан да тилди жаман ямаса жақсы деуге болмайды, тек сөйлеу ғана жаман ямаса жақсы болуы мүмкин.

Улыўма халықлық сөйлеу тилинде тил, қарапайым лексика, диалектизм, профессионализм хәм жаргонлар бир қатар қолланыла береді. Бирақ хәр қандай халықтың тилинің байлығы болып оның тек әдебий тили ғана хызмет етед. Әдебий тил бул белгили бир нормаларға түсип системаласқан улыўма халықлық тилдің ең жоқары формасы. Басқаша айтқанда, әдебий тил-белгили нормаға тийкарланған тил. Норма – тилдің лексикалық, морфологиялық, синтаксислик элементлеринің ишиндеги жәмийетке хызмет етиуи ушын ең қолайлы хәм дурыс деп таңлап алған тил қуралларының жыйынтығы болып есапланады. Жәмийет ушын керекли бундай нормаларды тилдің раўажланыуы барысына қарай сол тилде сөйлеуши халықтың өзи таңлап алады. Олар сабақлықлар, сөзликлер хәм қолланбалар, баспа сөз, радио, телевидение арқалы таратылады.

Қарапайым сөзлер, диалектизм, профессионализм хәм жаргонлар әдебий тилдің составына кирмейди, себеби олар улыўма халыққа теңдей түсиникли емес, олардың қолланыуы өриси шекленген. Бирақ гейде олардың айырымлары активлесип дәслеп улыўма халық тилине, соңынан әдебий тилге де кирип орын алыуы мүмкин. Мәселен, қарақалпақ тилинің арқа диалектиндеги *әдейи //адайы* сөзи хәм кубла диалектдеги *дүриште (силос), аўаза (жүзимди кесіу ушын зәңги)* сөзлери хәзирги ўақытта әдебий тилден орын ала баслады. Бирақ ондай сөзлердің хәммеси әдебий тилге бирдей кире береді деп түсинбеу керек. Олардың тек жәмийеттің раўажланыуы талабына жуўап бергендей түрлери ғана әдебий тилге өтиуи мүмкин.

Солай етип, белгили бир нормаға түскен әдебий тилди дурыс пайдаланыў, айтылажақ пикирди анық, дурыс, таза ҳәм көркем етип билдириўге жәрдем етеди, яғный ол сөйлеўшиниң сөйлеў мәдениятын жоқары көтереди.

Тил - әсирлер өтиўи менен бир қанша өзгерислерге ушырап туратуғын қубылыс. Ал сөйлеў болса онан да көбирек өзгерислерге ушырайды. Себеби сөйлеў процесинде хәр бир сөйлеўшиниң өзине тән болған сөз таңлаў уқыплылығы, сондай-ақ турмыстағы хәр қыйлы жаңалықлар көриниўи мүмкин. Сөйлеўдеги бундай өзгерислердиң айрымлары гейде әдебий тилдиң қурылысына тәсир етип, оның нормасына ениўи де мүмкин, себеби тил ҳәм сөйлеў ҳәмме ўақытта өз-ара тығыз байланыста болады.

Лингвистикалық стилистика (яғный ҳәм сөйлеў стилистикасы) тилдиң стиллер системасын изертлейди.

Тил стилистикасы әдебий тилдеги сөзлердиң, фразеологиялық дизбеклердиң, сөз формаларының ҳәм конструкциялардың стильлик қатнасларын, олардың стилистикалық белгилерин анықлайды, ал сөйлеў стилистикасы сөйлеў материалларын стильлик дифференцияға сәйкеслеп қурыў ызамлылықларын үйренеди.

Бул айтылғанлардың ҳәммеси стилистиканың теориялық ҳәм әмелий әҳмийетиниң үлкен екенлигин көрсетеди. Теориялық жақтан, стилистика бизиң ҳәзирги әдебий тилимизди тереңирек билиўге, оның стильлик системасын өзлестириўге, әдебий тилдиң стильлик ызамлықларын үйрениўге жәрдем етеди. Практикалық жақтан, ол бизиң жәмийетимизде сөйлеў мәдениятының жоқары дәрежеде болыўы ушын хызмет етеди. Хәр қандай мәдениятлы адамның сөйлеўинде орфоэпиялық, грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфографиялық ҳәм пунктуациялық (жазба тил ушын) нормалардың сақланыўы керек. Демек, сөйлеў мәдениятына тил илими тараўларының ҳәммесиниң де қатнасы бар. Стилистиканы үйрениў ҳәзирги тилде сөйлеўшилерге тилдиң стилистикалық нормаларын ҳәм стилистикалық байлықларын дурыс ийелеўге жәрдем тийгизеди.

Солай етип, стилистика – тил ҳәм сөйлеўдиң стильлерин үйрететуғын илим. Ол практикалық стилистика, функциональлық стилистика, көркем әдебият стилистикасы, грамматикалық стилистика, лексикалық стилистика, фонетикалық стилистика усаған тараўларға бөлинеди.

Әмелий стилистика тилдеги қуралларды теориялық жақтан үйрениўдиң тийкарында оларды конкрет жағдайларда қолланыўдың усыл ҳәм формаларын үйретеди.

Функциональлық стилистика тилдеги функциональ стильлердиң түрлерин, олардың бири-биринен айырмашылықларын ҳәм өзгешеликлерин изертлейди.

Көркем әдебият стилистикасы бир жазыўшының ямаса бир көркем шығарманың тил өзгешеликлерин талқылайды. Көркем әдебият стилистикасы тек ғана әдебий тилдиң нормалары менен шекленип қалмай улыўма халықлық тилдиң барлық элементлерин де өз ишине қамтыйды. Мәселен, онда профессионализмлер, диалектизмлер, қарапайым сөзлер де қолланыла береді.

Лексикалық стилистика сөз, оның аўыспалы мәнилерин, синоним, омонизм, антонимлердиң, неологизм ҳәм архаизмлердиң, фразеологизмлердиң тилде қолланылыў өзгешеликлерин изертлейди.

Фонетикалық стилистикада сөзлердиң стилистикалық функциясы, олардың айтылыў өзгешеликleri, сөзлердиң символикалық ҳәм поэтикалық функциясы үйрениледі.

Грамматикалық стилистикада сөз жасаў қуралларының стильлик өзгешеликleri, сөз формаларының, сөз дизбекleri ҳәм гәплердиң, сөзлердиң орын тәртибиниң стилистикалық бояўлары, олар арасындағы синонимика, олардың модальлик, эмоциональ-экспрессивлик түс берийдеги хызметleri үйрениледі.

Стиль проблемасы, оны анықлау, классификациялау хәм оның тил илиминде ийелейтуғын орнын белгилеу елге шекем тартыслы мәселелердиң бири болып киятыр.

Стильди анықлауда орыс тилши-илимпазлары (М.В.Ломоносов, А.Х.Востоков, В.В.Виноградов, А.И.Ефимов, А.Н.Гвоздев, Р.А.Будагов, Д.Э.Розенталь, М.Н.Кожина хәм т.б.) көп жумыс иследи. Тюркологияда да стиль мәселесине кейинги ўақытларда айрықша дыққат аударыла баслады.

Акад. В.В.Виноградов тил стилин хәр қандай әдебият ямаса жазыу жанрына, хәр қандай турмыс сферасына, белгили бир социальлық ситуацияға сәйкес семантикалық жақтан қабылланған, экспрессивлик жақтан өлшенген, белгили бир мақсет ушын бириккен тил қуралларының системасы сыпатында қарайды.¹ А.Н.Гвоздев улыўма халық тили системасында айырым шақапшалардың пайда болатуғынын, олардың улыўма тил қураллары менен бирге өзине тән, сол тараўда актив қолланылатуғын бирликлерине ийе екенлигин көрсетип, бундай улыўма халықлық тилдиң тармақларын тил стили деп атайды.² А.И.Ефимов стиль – бул тил қуралларының қолланылыуы нызамлылықлары, жәмлесий характери, өзгеше составы арқалы ажыратылатуғын тилдиң тарийхий дәуірлер даўамында дөреген тармақлары деп көрсетеди.³

Соңғы дәуірлерде түркий тиллериниң стилистикасы да системалы түрде изертлениле баслады. Мәселен, азербайжан,⁴ татар,⁵ өзбек⁶, қазақ⁷ хәм т.б. түркий тиллеринде бул мәселеге арналған изертлеу жумыслары басылып шықты.

Қарақалпақ тилиндеги стильлер хәм стилистика мәселелери профессор Е.Бердимуратовтың мийнетлеринде арнаўлы түрде сөз етилди. Ол өз изертлеулеринде стильге анықлама берди, қарақалпақ тилиндеги функциональ стильлердиң түрлери, олардың раўажланыу жоллары хәм тилимиздиң лексикасын байытыудағы орнын көрсетти.

Е.Бердимуратов - ...стиль бул, хақыйқатында да, тилдиң тарийхий раўажланыуының барысында турмыс тараўларына, тил арқалы қатнастың түрли формаларына, конкрет ситуацияға байланыслы лексика-семантикалық, грамматикалық хәм т.б. бойынша сол тараўға функциональлық бейимлиги менен қәлиплескен тил қуралларының системасы сыпатында көринеди»⁸ -дейди.

Сондай-ақ әдебий тилдиң стильлер системасын анықлауда да бирдейлик жоқ, себеби бундай классификация хәр қыйлы принциптер тийқарында исленген. Мәселен, А.Н.Гвоздов ис қағазлары стили, көркем әдебият, публицистикалық, илимий-көпшилик хәм сөйлеу⁹ А.И.Ефимов әдебий-беллестристикалық, жәмийетлик-публицистикалық, илимий, профессиональ техникалық, рәсмий-документальлық, эпистолярлық,¹⁰ Р.А.Будагов аўызеки жазба, илимий, көркем-әдебий¹¹ стильлерин ажыратқан.

¹ Виноградов В.В.-Щ задачах русского литературного языка преимущественно XVII-XIX вв. - Известия АН СССР, отделение русского языка и литературы. Вып. 3.М. 1946, 225-бет.

² Гвоздов А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1958, 19-бет

³ Ефимов А.И. Стилистика русского языка, 1968, 12-бет.

⁴ Демирчизада Ә. Азербайжан дилиниң услубийуаты. Басы, 1962.

⁵ Хаков В. Татар тиле стилистикасына кереш. Казан.1968. Курбатов Х. Хәзерге татар әдеби тилинен стилистик системасы.1971.

⁶ Шомахсудов А. Расулов И, Қўнгулов Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикасы. Тошкент, 1983.

⁷ Балақаев М. Жанпейсов Е., Гоманов М., Манасбаев Б. Қазақ тилиниң стилистикасы. Алматы, 1974.

⁸ Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыуы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыуы. Нөкис, 1978.8-бет.

⁹ Гвоздов А.Н.Очерки по стилистике русского языка. 17-28-б.

¹⁰ Ефимов А.И. История русского литературного языка. М., 1967, 16-бет.

¹¹ Будагов Р.А. Введение в науку о языке. М.1958. 396,411-бетлер.

Қарақалпақ әдебий тилинде Е.Бердимуратов жәмийетлик публицистикалық, көркем әдебиат, илими-терминологиялық өндириллик-техникалық хәм рәсмий ис қағазлары¹ стильлерин көрсетеди.

Функциональ стильлер

Жоба:

1. Қарақалпақ тилиндеги функциональ стильлер
2. Илимий стиль
3. Рәсмий ислер стили
4. Публицистикалық стиль
5. Көркем әдебиат стили
6. Сөйлеу стили

Таяныш түсиниклер: функционал стил түрлери, тилдиң жәмийетлик функциясы, хабарлау, тәсир етиу функциясы, сөйлеу стили, илимий стил, рәсмий ислер стили, публицистикалық стил, көркем әдебиат стили, монолог түриндеги стил, диалог түриндеги стил

Пайдаланылған әдебиатлар:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы, Нөкис, 1990.
2. Бердимуратов Е. Көркем әдебиат стилиниң тийкары өзгешеликлери «Әмиўдәрья», 1973, №5.
3. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1973.
4. Қучқортаев И. Бадиий нутқ стилистикаси. Тошкент, 1975.
5. Сыздықова Р. Көркем әдебиат тилин зерттеу аспектери. Қаз ССРҒА хабаршысы, 1990.
6. Шомаҳсудов., Ташалиев И. Ўзбек тили услубияти. Тошкент, 1996.
7. Ташалиев И. Амалий стилистика. Т., ТошДУ нашри. 1989.

Китабий стильлер. Сөйлеу стили

Адамлардың тил бирликлерине яғный фонетикалық, грамматикалық, лексикалық хәм фразеологиялық қураллардан пайдаланыўда мудары өзине тән өзгешелиги болып бул нәрсе сөйлеўшиниң өзине тән стилин келтирип шығарады. Сол ушын да «стиль-бул инсан» деген афоризм белгиледи дәрежеде ҳақыйқатқа жақын.

Стиль яғный услуб атамасы жүдә әйем заманлардан бери бар хәм ол хәр қыйлы тараўларда түрлише түсиниледи. Тийкарынан стиль грек сөзинен алынған болып жазыу ушын қолланатуғын ушы өткирленген таяқшаны билдирген. Әйемде римликлер, грециялықлар стильге адамларды исендириу сөйлеўдиң өнери деп қараған. Хиндлер оны сөзди безеу қуралы деп билген болса, араблар бул сөз бенен өзлериниң диний түсиник

¹ Бердимуратов Е. Көрсетилген мийнети. 19-бет.

хәм қағыйдаларына туўра келетуғын кийимлерин де стиль деп атаған. «Стиль» сөзи өзиниң филологиялық термин сыпатында жумсалыўы кейинги эфирлерде пайда болған.

Академик В.В.Виноградов тил стилин хәр әдебият ямаса жазыў жанрына, хәр қандай турмыс сферасына, белгили бир социальлық ситуацияға сәйкес семантикалық жақтан қабылланған, экспрессивлик тил қуралларының системасы сыпатында қарайды.

А.Н.Гвоздев улыўма халық тили системасында айырым шақапшаларының да пайда болатуғынын, олардың улыўма тил қураллары менен бирге өзине тән, сол тараўда актив қолланылатуғын бирликлерине ийе екенлигин көрсетип, бундай улыўма халықлық тилдиң тармақларын тил стили деп атайды. А.И.Ефимов стиль – бул тил қуралларының қолланыў нызамлықлары, жәмлесий характери, өзгеше составы арқалы ажыралатуғын тилдиң тарийхий дәуірлер даўамында дөреген тармақлары деп көрсетеди. Қарақалпақ тилинде стильлер хәм стилистика мәселелери профессор Е.Бердимуратовтың мийнетлеринде арнаўлы түрде сөз етилди. Ол өз изертлеўлеринде стильге анықлама берди, қарақалпақ тилиндеги функциональ стильлердиң түрлери, олардың раўажланыў жоллары хәм тилимиздиң лексикасын байытыўдағы орнын көрсетти.

Е.Бердимуратов – стиль бул ҳақыйқатында да тилдиң тарийхий раўажланыўының барысында турмыс тараўларына, тил арқалы қатнастың түрли формаларына конкрет ситуацияға байланыслы лексика-семантикалық, грамматикалық хәм т.б. бойынша сол тараўға функционаллық бейимлиги менен қәлиплескен тил қуралларының системасы сыпатында көринеди, - дейди.

Тил адамлардың турмыс хызметине байланыслы хәр қыйлы функцияларды атқарады. Тилдиң ең әҳмийетли жәмийетлик функциялары мыналардан ибарат: 1) Сөйлесий; 2) Хабарлаў; 3) Тәсир етий; усындай функцияларды атқарыў ушын тарийхий раўажланыўда тилдиң айырым бөлшеклери сыпатында олардың өзине тән болған айрықша лексика-фразеологиялық, гейпара морфологиялық қураллары қәлиплеседи. Тилдеги бундай бөлшеклер тилдиң функциональ стильлери деп аталады.

Көрсетилип өтилген үш функцияға сәйкес тилде мынадай стильлер бөлинип шығады: сөйлеў стили, илимий хәм рәсмий ислер стили, публицистикалық хәм көркем әдебият стили. Тилдиң бул функциялары көпшилик ўақытта бир-бири менен қатнаста болады. Мәселен, публицистикалық стильде тәсир етий функциясы менен бирге хабарлаў функциясы да көринип турады. Сонлықтан да көрсетилген стильлерди өз алдына пүткиллей бөлекленген система деп қарамай, оларды өз-ара тығыз қатнаста, бир-бирине өтип туратуғын тил қубылысы деп қараў керек. Олардың ажыратылыўы тек шәртли түрде ғана болады. Қолланыў типине қарай функциональлық стильлер еки топарға бөлинеди:

1. Илимий, публицистикалық хәм рәсмий ислер стильлери. Олар монолог түринде қолланылады.

2. Диалог характериндеги стильлер.

Биринши группа - бул китабий стиль болады да, екинши группа сөйлеў стили болады. Ал көркем әдебият стили өз алдына бөлек турады, себеби ол өзиниң өзгешеликлерине байланыслы бул группалардың тек биреўине ғана кирмейди.

Функциональ стильлердиң китабий хәм сөйлеў типлери сөйлеўдиң формалары болған – жазба хәм аўызеки тил менен шатастырыўға болмайды. Олар бир-бирине қанша жақын болғаны менен хеш ўақытта өз-ара тең емес. Мәселен, имимий темаға байланыслы исленген лекция китабий стильге жатады, бирақ ол белгили бир аудитория алдына аўыз еки формада айтылады. Сондай-ақ, биреўдиң екинши биреўге жазған хаты жазба формасында болса да, сөйлеў тилине тән болған өзгешеликлерди өз ишине алады. Солай өтип, тилдеги функциональ стильлер төмендегише классификацияланады:

I. Китабый стильлер

1. Илимий стиль
2. Рәсмий ислер стили,
3. Публицистикалық стиль,
4. Көркем әдебият стили.

II. Сөйлеу стили

Айырым изертлеушілер тәрәпинен көрсетилип жүрген «салтанатлы стиль», «сатиралық стиль» хәм т.б. түсиниклер тек ғана тил қуралларының эмоциональлық хәм экспрессивлик белгилериниң көриниси болып есапланады.

1. Илимий стиль. Илимий стильдиң басқа стильлерден өзгешелиги. Лексикалық өзгешелиги. Морфологиялық өзгешелиги. Синтаксислик өзгешелиги

Таяныш түсиниклер: лексикалық өзгешеликлер, терминлер, морфологиялық өзгешелиги, атлықтың қолланылыуы, синтаксислик өзгешелиги, кирис гәплердиң қолланылыуы

Илимий стиль әдебий тилдеги китабый стильлердиң қатарына жатады. Ондағы баянлар монолог түрінде, логикалық жақтан дәлилли ойланып дүзилген гәплерден қуралып, бул стиль әдебий тил нормаларына сәйкес болған тил қуралларынан пайдаланады. Илимий стиль, әлбетте, илимниң раўажланыуы, оның жаңа тарауларының пайда болыуы менен байланыслы. Бул стильдиң тийкарғы мақсети - логикалық информацияны хабарлап, оның хақыйқый екенлигин дәлиллеу болып есапланады. Сонлықтан да, оның лексикасында хәм грамматикасында өзине тән болған өзгешеликleri болады.

Лексикалық өзгешеликleri. Илимий стилдиң лексикасында илимниң хәр бир тарауының өзине тийисли терминleri қолланылады. Бундай терминлер туўра мәнисинде қолланылатуғын бир мәнили сөзлер болып, аўыспалы мәниде пайдаланылмайды: *ой, тербелис, қозғалыс, жақтылық, тийинди, теңлеме, жербаўырлаўшылар, кесинди, шеңбер* хәм т.б. Қарақалпақ тилиндеги көпшилик терминлер рус тилиндеги терминлерди калькалау нәтийжесинде пайда болған. Соның менен бирге, көпшилик терминлер интернациональ сөзлер болып есапланады: *конструкция, атом, синус, трапеция, грамматика, индукция* хәм т.б. Илимий мийнетлерде бундай терминлер жийи-жийи қайталанып келе береді. Әсиресе, *берилгени, демек, есапланады, дәлиллеу, аталады* усаған сөзлер көбирек ушырасады. Мысалы: *Демек, бизиң қарап отырған мүйешлеримиз 60 хәм 120 га тең.*

Морфологиялық өзгешеликleri: 1. Илимий стильде атлықлар көбинесе бирлик санда қолланылады: *атлық, үшмүйешлик, баслаўыш, санлық.* Мысалы: *Еркин ҳалында фосфор бир неше аллотропиялық түр өзгерисин дүзеди. Санлық өзиниң форма жасаўшы спецификалық аффикслерине ийе.* 2. Фейилдиң бетлик формаларынан көбинесе бирлик сан 3-бет формасы (*аталады, табылады, айтылады, есапланады, гәрезли болады, көрсетеди*). Көплик сан I бет формалары қолланылады: *есаплаймыз, ийе боламыз, айтамыз, көремиз, байқаймыз;* 3. Илимий стильде фейиллер хәзирги-келер мәхәл формасында қолланылады. Мысаллар: *Ол а туўрысына перпендикуляр болады хәм а туўрысын базы бир В точкасында кесип өтеди. Қатты денелер тек өзиниң көлемин*

сақлап ғана қоймастан, формасын да сақлайды. Металлардың оксидлери онда ерийди, ал металл еримейди.

Синтаксислик өзгешеликleri: 1. Илимий стильде кирис ағзалы гәплер кеңирек қолланылады: *Айтайық, А точкасынан а туұрысына еки перпендикуляр түсириўге болады дейик. Әлбетте, системаны жыллылықты ҳеш өткизбейтуғын қабық пенен қоршау мүмкин емес. Демек, қаралып отырған функцияның О точкасында туұындысы да болмайды. Бул болжау, ҳақыйқаттан да, дурыс.* 2. Ҳәр қыйлы фейиллик топламлар хәм қоспа гәплер көплеп ушрасады: *Егер үшмүйешликте еки мүйеш тең болса, ол тең қапталлы үшмүйешлик болады. Суўығанда газ қысылады хәм сыртқы күшлер газ үстинен оң жумыс атқарады. Азот жетиспесе, өсимликтің өсиуи иркиледи, дәслеп жапырақлар солғын жасыл реңге енеди, оннан кейин сарғаяды хәм фотосинтез процесси тоқтайды. Турақлы токтың күши еки өткизгшиште де бирдей болады, себеби турақлы ток жағдайында өткизгшилерде электр заряды топланбайды. Ушлары айқасыушы туұрыларда болған, олардың ҳәр қайсысына перпендикуляр болып табылатуғын кесинди айқасыушы еки туұрының улыўма перпендикуляр деп аталады.*

Илимий стильдің соңғы ўақытлары илимий-көпшилик стиль деген кишкене түри өз алдына бөлинип шықты. Илимий көпшилик әдебиат кең халық массасы ушын жазылады, сонлықтан да бул стильде онша түсиниксиз терминлер болмайды, бул жағынан ол публицистикалық хәм көркем әдебиат стилине бир қанша жақын турады.

2. Рәсмий ислер стили. Басқа стильлерден өзгешелик тәреpleri. Лексикалық өзгешелиги. Морфологиялық өзгешелиги. Синтаксислик өзгешелиги

Таяныш түсиниклер: хўжетлер тилинің өзгешелиги, белгили бир штамп. Арнаўлы терминологиясы, стандарт бирликлер, морфологиялық өзгешелиги, синтаксислик жақтан дүзилиси, көркем шығармаларда пайдаланыў өзгешелиги.

Рәсмий ислер стили жүдә турақлы, өзинің белгили жанры, лексикасы, фразеологиясы хәм синтаксислик топламларына ийе, бул стильде белгили бир штамп (өзгермейтуғын сөз хәм топламлар) көбирек қолланылады. Рәсмий ислер стили составына *арза, справка, дағаз, тил хат, исеним қағаз, есап, акт, протокол, шәртнама, характеристика, буйрық, шақырыў хат* хәм т.б. киреди.

Рәсмий стильде айтылажақ пикир конкрет, анық хәм түсиникли болыўы керек, себеби бул стильде хәр қыйлы документлер жазылады. Бундай документлердің мазмуны анық болып, олар әдебий тилде қәлиплескен бир формада алып барылады, сонлықтан да рәсмий ислер стилинің өзине тән лексикалық хәм грамматикалық өзгешеликleri болады.

Лексикалық өзгешеликleri: 1. Рәсмий ислер стили өзинің арнаўлы терминологиясына ийе. Бундағы терминлер илимий стильдеги терминлердей абстракт характерде емес, ал практикалық әхмийети бар болғанлықтан бир қанша конкрет болып келеди: *инструкция, қатнас қағаз, телефонограмма, буйрық, справка, акт, протокол, күн тәртиби, қарар, тыңланды, мақуллау, сораныў, мәлим этиў* хәм т.б. 2. Лексика-фразеологиялық хәм грамматикалық жақтан белгили бир формада қәлиплескен стандарт бирликлер (штамплар) көплеп пайдаланылады: *тыңлап хәм талқылап, есаплы дәуир ишинде, буйрығына муўанық, төмендеги қол қойыушылар, еске ала отырып, рухсат этиўди соранаман, сөгис жәриялау, қарар қабыл этиў.* 3. Ҳәр қыйлы қысқарған атлықлар көплеп ушырасады: *ин-т, райПО, зам, ф-ка, пом, зав.* Мысалы: Дуршекеев тчк

Куйбышев қаласында болатуғын механизаторлардың кеңесине қатнас зпт ақшаны изиңнен жибереміз тчк директор (О.Әбдирахманов).

Морфологиялық өзгешеликлер: 1. Атауыш фэйил формалары, хәр қыйлы қарарларда –сын//-син аффиксли буйрық мейил формалары жийи қолланылады: *Күн тәртибинде: Мәкемениң жыллық есабын тыңлау. Есап қанаатландырарлық деп табылсын.* 2. Документлерде эмоциональлық хәм экспрессивлик мәни аңлатыу зәрүрлиги болмағанлықтан рәсмий ислер стилинде келбетликлер хәм рәуишлер көркемлеу қуралы сыпатында қолланылмайды.

Синтаксислик өзгешеликлер: 1. Гәплер ықшамлы, түсиникли болып, ондағы сөзлер туура орын тәртибинде жайласады. Мысалы: *Справка жумыс ислеу орнына көрсетиу ушын берилди;* 2. Гейде гәплер үлкен болып, олар бир неше биргелкили ағзалардан (пунктлерден, статьялардан) турады. Мысалы: *Сессияның күн тәртибине төмендеги мәселелер киргизилди:*

1. *Нөкис қаласын экономикалық хәм социаллық раўажландырыудың 1998-жылга мәмлекетлик планы хәм Нөкис қаласын экономикалық хәм социаллық раўажландырыудың 1997-жылгы мәмекетлик жобасының орынланыу барысы хаққында.*
2. *1998-жыл ушын Нөкис қаласының жергиликли бюджети хәм Нөкис қаласының 1997-жылгы жергиликли бюджетиниң орынланыуы хаққында...*
3. *Халық депутатлары Нөкис қалалық кеңесиниң 1998-жылгы ис планын тастыйықлау.*
4. *Шөлкемлестириу мәселеси.* («Еркин Қарақалпақстан», 1997, 27-ноябрь).

Солай етип, рәсмий ислер стили адамлар арасындағы рәсмий қатнасықларды билдириу ушын хызмет етеди. Ол хәммеге бирдей ортақ болып қәлиплескен конструкцияларға ийе, сонлықтан да бул стиль басқа стильлерден аңсат ажыралып турады. Рәсмий ислер стилинде хәр қыйлы документлер дүзиледи. Хәр бир документти дүзиудиң өзінше режелери, талаптары болады. Егер документ соларға сәйкес дүзилмесе, өзиниң документлик қунын, баҳасын жойтады. Ис қағазларының айырым формалары мектеплерде де үйретиледи.

Рәсмий ислер стилине хәр қыйлы канцеляризмлер де киреди.

Олар жазба тилде орынлы қолланылыуы керек, ал аўызеки сөйлеу тили ушын олар улыуға характерли емес.

Рәсмий ислер стилине тән сөзлер гейде юморлық хәм сатиралық шығармаларда қахарманларға сыпатлама бериу ушын қолланылады. Мысалы: *Мине мен мына қарарға қол қойдым. Тыңла: «Декабрь айында кәрханамыз хызметкерлери тууылған күн юбилейин белгилемесин, той-мерекеге бармасын, хеш ким үйленбесин де, турмысқа да шықпасын, бир адам да аўырмасын, өлмесин».* (О.Әбдирахманов). Мысалда қарар менен қадаған етиуге болмайтуғын хәрекетлерди рәсмий стиль менен бериу арқалы жазыушы комик образ жасай алған.

3. Публицистикалық стиль. Публицистикалық стильдиң өзине тән өзгешелиги. Газета-публицистикалық стиль. Агитациялық стиль. Рәсмий сиясий-идеологиялық стиль

Таяныш сөзлер: Сиясий идеологиялық стил, газета публицистикалық стили, агитациялық стил, рәсмий сиясий-идеологиялық стил, сөзлердиң қолланылыуы, қоспаланған гәплердиң қолланылыуы.

Публицистикалық стиль ямаса саясий-идеологиялық стиль жәмийеттеги саясий-идеологиялық қатнастарды билдириуі ушын хызмет етеди. Соның ушын ол газеталарда, саясий-жәмийетлик журналлар, радио хәм телевидениеде пайдаланылады. Ол тыңлаушыларға белгили бир информация бериуі хәм сол арқалы оларға тәсир етиуі ушын қолланылады.

Публицистикалық стиль жазба хәм аўызеки формаларда да қолланыла береді. Мысалы, саясий комментаторлардың, ораторлардың, адвокатлардың, пропагандистлер менен агитаторлардың шығып сөйлеулері аўызша формада болады, бирақ олар әдебий тилдің нормаларынан пайдаланады.

Публицистикалық стиль: 1) газета-публицистикалық стиль (газета тили), 2) агитациялық стиль (шақырықлар, лозунглер, прокламациялар), 3) рәсмий саясий-идеологиялық стиль (хүкімет қарарлары) хәм т.б. түрлерине бөлинеди. Газета-публицистикалық стилине газетаның бас мақалалары, информация, репортаж, халықаралық аўхал, спорт жаңалықлары, фельетонлар киреди. Олар көбинесе агитациялық, пропагандалық характерге ийе болады. Бул стильдің өзине тән стандарт бирликтери - хәр қыйлы конструкциялары болды: *жоқары исеним, салмақлы үлес, қызғын жууап* хәм т.б.

Публицистикалық стильдің лексикасында саясий-жәмийетлик лексика үлкен орын ийелейди: *жәмийет, Ана-Ұатан, диктатура, конституция, новатор, зүрәт, жедделестириуі* хәм т.б. Айырым сөзлер белгили ўақытларда публицистикалық стильде қолланылып, кейнинен шығып қалыуы да мүмкин: *шамшырақ, атыз мәлийкасы, стахановшы* хәм т.б.

Морфологиялық жақтан алып қарағанда, публицистикалық стильде абстракт атлықлар (*нәтийжелилик, садықлық, келисим, жууапкершилик* хәм т.б.) фейилдің хәзирги мәхәл формалары жийи қолланылады. Мысалы: 1. *Соның менен қатар шийки затты үнемлеуде де үлкен табысларға жетисип киятырмыз.* 2. *Бул мәкемемиз ушын қолға киргизилген үлкен табыс.* 3. *Мине буның жемисин көрип турсыз.* 4. *Көп кемшиликлерге жол қойылды.* 5. *Қолда бар мүмкиншиликлерден пайдаланайық.* (С.Жумагулов).

Публицистикалық стильде қоспаланған гәплер (биргеликли ағзалар, қаратпа сөзлер, кирис сөзлер, топламлар) кең қолланылады. Мысалы: *Мийнет мәселелерин шешиуде мийнет коллективлериниң ўәкиллигин әдеўир дәрежеде кеңейтиуі, профсоюзлардың активлигин арттырыуі, мийнеткешлер хуқықларының кепиллигин күшейтиуі, сондай-ақ, мийнет тәртин буннан былай беккемлеуі, хұжданлы хәм жоқары өнимли мийнетти хошаметлеуі ушын зәрүрли жағдайлар дүзиуі белгиленип отыр.* («Еркин Қарақалпақстан», 1997, 26-декабрь).

Сондай-ақ, бул стильде эмоциональлық хәм экспрессивлик мәнидеги сөзлер де пайдаланыла береді: *Суўдың да сораўы бар.* («Еркин Қарақалпақстан», 1997, 25-декабрь.). *Исенимди хәм өз-ара түсиниуде беккемлейик* («Еркин Қарақалпақстан», 1997, 18-декабрь).

4. Көркем әдебият стили. Басқа стильлерден өзгешелиги. Прозалық шығармалар тили. Поэзиялық шығармалар тили.

Таяныш сөзлер: Көркем шығарма тили: диалектизмлер, профессионализмлер, терминлер, жаргонлар, жазыушының индивидуаллығы, прозалық шығармалар тили, поэзиялық шығармалар тили.

Көркөм әдебият стили ямаса көркөм әдебият тили басқа стильлерге салыстырғанда айрықша орын ийелейди. Көпшилик илимпазлар (Р.А.Будагов, А.Н.Гвоздев, А.И.Ефимов, Д.Э.Розенталь, Е.Бердимуратов хәм т.б.) бул стильди функциональ стильлер қатарына киргизеди хәм оны тилдиң жәмийеттеги социальлық тәсир етиў функциясының бир формасы деп қарайды.

Айырым изертлеўшилер көркөм әдебият стилинде тилдеги барлық қураллардың да пайдаланыла беретугынын еске алып, оны өз алдына бөлек стиль деп есаплайды.

Ҳақыйқатында да, көркөм шығарманың тили әдебий тилге салыстырғанда бир қанша кеңірек болады, себеби көркөм шығармада әдебий тилдиң нормасына сәйкес сөз хәм формалар менен бирге диалектизмлер, профессионализмлер, терминлер хәм жаргонлар да пайдаланыла береді, яғный көркөм әдебият стили улыўма миллий тилди өз ишине қамтыйды.

Көркөм әдебият стилинде тилдиң коммуникативлик хәм эстетикалық функциялары биригип келеди, өйткени көркөм шығарма оқыўшыға қандай да бир информация бериўи арқалы оған эстетикалық жақтан да күшли тәсир етеди, яғный жазыўшы өз шығармасы арқалы бизди қоршаған дүньяны образлы хәм көркөм етип көрсетеди, оған өзиниң көз қарасын билдиреди. Усы мақсетте көркөм шығармаларда эмоциональлық, экспрессивлик, лиризм хәм хәр түрли көркөмлеў қураллары (троптар, стилистикалық фигуралар) кең қолланылады.

Көркөм әдебият стилинде жазыўшының сөз таңлаўында тилдиң барлық стильлери де (китабий хәм сөйлеў стильлери) пайдаланыла береді хәм оларды пайдаланыў шығармадағы ўақыяға, оның персонажларының характеристикасына, тилине байланысly болады. Сонлықтан да хәр бир көркөм шығармада жазыўшының индивидуальлығы, жеке стили, оның көз қараслары, образ жасаў уқыплығы көринеди. Айырым жазыўшылар өзиниң шеберлиги менен миллий әдебий тилдиң раўажланыўында из қалдырып, оған өз тәсирин тийгизе алады.

Көркөм шығарманың тили еки түрге бөлинеди: *прозалық хәм поэзиялық*. Ал, драмалық шығармаларда көбинесе сөйлеў тилиниң элементлери пайдаланылады.

Прозалық шығармалар өз ишине китабий хәм сөйлеў тилиниң элементлерин қамтыйды.

Поэтикалық шығармалардың тили улыўма халықлық тилдиң нызамлықларына сәйкес болса да, өзиниң спецификалық өзгешеликлерине ийе болады. Бундай шығармаларда ритмика (даўысly хәм даўыссыз буўынлар), аллитрация, ассонанс, рифма тийкарғы орынды тутады, себеби олардың көркөмлиги усы қураллар арқалы жасалады. Сондай-ақ, поэтикалық шығармалардағы интонация, сеслик символизм (бири-бирине жақын сеслердиң образлығы), музыкалылық үлкен әхмийетке ийе.

II. Сөйлеў стили. Фонетикалық өзгешелиги. Лексикалық өзгешелиги. Морфологиялық өзгешелиги. Синтаксислик өзгешелиги.

Таяныш түсиниклер: Диалог формасы, радио-телевидение, докладшылар сөйлеўи, жай сөйлесиў, сөйлеў интонациясы, лексика-фразеологиялық өзгешеликлери, сөзлердиң қолланылыўы, гәплердиң қолланылыўы өзгешелиги, инверсия.

Сөйлеў стили адамлардың пикир алысыўында, сөйлесиўинде пайдаланылады. Сонлықтан да, сөйлесиў ең кеминде еки адам арасында диалог формасында болып, оған солардың екеўи де қатнасады.

Сөйлеу стилинде, баска стильлердегидей, бұрыннан қәлиплескен нормалар болмайды. Сөйлесіуіге қатнасыушылар улыуыма халықлық тилден өзлериниң қәлеуи, таңлауы бойынша пайдалана береді. Хәр қандай сөйлесіуі белгили бир жағдайға, ситуацияға байланыслы болып келеди. Сөйлеу стилиниң еки түрин ажыратыуға болады:

1. Радио, телевидениеде диктор, репортер, комментаторлардың, жыйналыслардағы докладшылардың сөйлеуи. Бундай сөйлеу жазба әдебий тилге тийкарланып, оның нормаларын сақлайды;

2. Қәдимги өз-ара сөйлесіуі. Бундай сөйлесіуі бир қанша өзгешеликлерге ийе болады.

Фонетика-интонациялық өзгешеликлер. Сөйлеу стилинде сөзлердиң айтылыуы, сөйлеу интонациясы үлкен хызмет атқарады. Сөйлеу процесинде: а) сөздеги айырым сөзлер орын алмасып қолланыла береді, яғный дублет сөзлер (вариантлар) ажыратылмайды: *беш-бес, жаман-яман, жарпақ-жапырақ, торпақ-топырақ, айланыу-айналыу*; б) айырым сеслер түсип қалады: *әкепти (алып келипти), (бопты), келипек (келип едик)*.

Лексика-фразеологиялық өзгешеликлер: 1) турмыста актив қолланытатуғын сөзлер көбирек пайдаланылады: *сен, биз, кел, кет, адам, көше, қауа, шық, отыр, бала, жумыс, кеш, ерте* хәм т.б. 2) көпшилик сөзлер экспрессивлик мәниге ийе болады. Мысалы: *Құрттайыңнан үйренген талабың менен қалай хошласасаң! (С.Жумағұлов). Жазғанда да өзим қатырып жазар едим (О.Әбдирахманов). Құлласы, дәкеңди биреу сыйлап, биреу қорқып дегендей, хұрметлейди. Аманлық болса, ол жарын питкерип, елге нәхән болып қайтады. (О.Әбдирахманов).* 3) эвфемизмлер көбирек қолланылады: *көзли болыу, жаман ауырыу, жас босаныу*. Мысалы: *Барагөр ағасы. (К.Султанов).* 4) сөзлер ауыспалы мәниде жийи ушырасады: *Ұэй, оны қатыраман зой. (О.Әбдирахманов). Ауылды яман-ә сағынып жүр едим.* 5) орыс тилиниң сөзлери айрықша мәниде қолланылып, экспрессивлик мәниге ийе болады: *Үсти-басым әкели балалардыкинен де ход (Ш.Сейтов). Сен, қатын, бала тәрбиясынан ноль болып турып, мениң алдымды кескеслей берме (О.Әбдирахманов). Көзиңнен сорпаң ағып, бир стариклеу адам менен сөйлеспедиң бе? (О.Әбдирахманов).* 6) сөйлеу тилине тән фразеологизмлер кеңнен қолланылады: *Булай деп ойлап жүргенлер қудайдың өлимин жепти (С.Жумағұлов). Кондукторлықтың да басына суу қуйды (С.Жумағұлов).*

Морфологиялық өзгешеликлері: 1. Субъектив мәни билдириуши формалар кеңнен қолланылады. Мысаллар: *Оспанжан, түргеле қой, ағаң келди, балам (К.Султанов). Қалай, қызалақ аман жүрме (К.Султанов). Усы иймандай сырым, балажан. Оспанбысаң, шырағым. (К.Султанов).* 2. Сөйлеу тилине тән фейил формалары да көбирек қолланылады: *барады ма (бара ма деудің орнына), алғанбысыз – алғансыз ба?* 3. Болымсызлық алмасығы орнына прониминализацияланған сөзлер де айтыла береді: *Хәр бир үнемлейин деймен келип, науа қалмайды. Ал, кешеги өтилген сабаққа түк түсинбей қалыпсыз. (О.Әбдирахманов).* 4. Сөйлеу тили ушын тән болған таңлақлар хәм жанапайлар көплеп қолланылады. Мысаллар: *Түү, не деген зериктирерли гәллер-ә! Пай, сен-әм бир, жапалақ басқа, әтишөк басқа қус зой (О.Әдирахманов). Соны билмеспен жүдә (Ш.Сейтов). Түнәүкүни автобустың алдыңғы есигинен минип атырғанымда, хә қапы қысты ма де (О.Әбдирахманов).* 5. Сөйлеу тилинде аббревиатуралар, яғный сөзлерди қысқартып, тек олардың дәслепки бөлеклерин айтыу көбирек ушырасады: *баскет, зам, неуд, член-корр, маг.* Мысалы: *Техникумды тамамлап енди госқа таярланып жүрген күнлерим еди. (Ш.Сейтов).*

Синтаксислик өзгешеликлері: 1. Өз-ара сөйлесетуғын адамлар бири-бирине өзиниң пикирлерин гейде ым менен де, силтеу менен де жеткеріуи мүмкин. Ал гейде

сөйлесіушілерге белгили предмет хәм т.б. гәпте түсирилип те айтыла береді. Сонлықтан да сөйлеу тилинде толық емес гәплер, сөз-гәплер көплек ушырасады. Мысаллар: *Сизлер бурын совхоздағы пахтаның я салының отақ жұмысларына, жыйын-терим жұмысларына араласып көргенбисиз?*

- *Басқа адамлар сизлерди қууатлады ма?*
- *Қууатламады (Т.Қайыпбергенов).*
- *Бурында да түнде суұғармайтуғын ба едиңиз?*
- *Әлбетте. (Т.Қайыпбергенов).*

2. Сорау гәплер қысқартылып қолланылады: *Атыңыз? Фамилияңыз? Адресиңиз?*

3. Сөйлеу тилинде хәр қыйлы кирис ағзалар, кирис гәплер хәм киритпе гәплер кең пайдаланылады. Мысаллар: *Айтқандай, актив өткерилиуі керек екен зой (Ө.Хожаниязов). Ой, мына оңбаған не дейди? (С.Салиев). Ә, айтаман-ау, көзлериң шүңирейип, әдеуір азып кетипсең (А.Бекимбетов). Өзиң билесең, мен сауатсызбан (Т.Қайыпбергенов.).*

Көрдим Мономахтың музейде бөркин,

Ол дым ауыр дейди (дурьы шығар, бәлким). (И.Юсупов).

4. Сөйлеу процесінде айтылатуғын пикирдің әхмийетли бөлеги көбинесе гәптің бас жағына шығарылып айтылады, сонлықтан да сөйлеу стилинде инверсия жийи қолланылады. Мысалы: *Айдалсын Құдайберген партия қатарынан - деди биреу ол орнына отырмастан сөзин бөлип. (Ш.Сейтов). Бир желпим қалдырың ең болмаса (Ш.Сейтов). Қайда бизиң қырағыларымыз? (К.Султанов).*

Солай етип сөйлеу стили өзиниң функциясы хәм ауызеки формада қолланылуы өзгешеликлерине қарай тилдің басқа стильлеринен айырымланып турады. Бирақ бул стильде басқа стильдің элементлери де (терминлер, канцеляризмлер) қолланыла береді. Сонлықтан да сөйлеу стили де басқа стильлер менен тығыз байланыста болады.

Тәкирарлау үшін сораулар

Қолланылуы типине қарай функционаллық стиллер неше топарға бөлинеди?

Илимий стиль басқа стиллерге салыстырғанда қандай өзгешеликлерге ийе?

Рәсмий ислер стилинің өзине тән өзгешеликлерин атап өтиң.

Публицистикалық стиль қандай өзгешеликлерге ийе?

Көркем әдебиат стилинің өзине тән өзгешеликлерин айтып бериң.

Сөйлеу стили қандай өзгешеликлерге ийе?

Әдебий тил хәм әдебий норма

Жоба

1. Әдебий тил түсиниги.
2. Әдебий тил қалай пайда болды?
3. Әдебий тилдің хызметі хәм ұазыйпалары.
4. Әдебий тилди қайта ислеу дегенимиз не?
5. Тил нормасы сөйлеу мәдениатының тийкарғы түсиниги екенлиги. Норма түсиниги. Оған берилетуғын анықламалар.
6. Улыұма хәм жеке нормалар. Оларды белгилеудеги өлшемлер.
7. Әдебий тил нормалары.
8. Норма тилдің мәдениатлық дәрежесин белгилеуши тийкарғы усыл екенлиги.

Таяныш сөзлер: әдебий тил, әдебий тилдің хызметі, әдебий тилди қайта іслеу, норма түсиниги, орфографиялық норма, орфоэпиялық норма, лексикалық норма, грамматикалық норма, стилистикалық норма

Әдебиетлар

1. Кўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Е. Нутқ маданияты ва услубият асослари. Тошкент. 1992. 25-30-бетлер.
2. Қудратов Т. Нутқ маданияты асослари. Тошкент. 1993. 17-18-бетлер.
3. Абдурахманов Г.А. Ўзбек адабий тилининг стилистик нормалари. "Нутқ маданиятига оид масалалар тўплами", Тошкент, Фан, 1973. 51-55-бетлер.
4. Бегматов Э. Маматов А. Адабий норма назарияси. Тошкент, 1998. 2-қисм.
5. Бегматов Э. Маматов А. Адабий норма назарияси. (Адабий норманинг типлари) Тошкент, 2000. 3-қисм.
6. Дәўлетов М. Ҳазирги қарақалпақ тилиниң пунктуациясы. Нөкис, 1998.
7. Рахматуллаев Ш. Нутқимиз курки. Тошкент, Фан, 1970. 59-бет.
8. Шоабдурахманов Ш. Ўзбек адабий тилининг лексик нормалари. "Нутқ маданиятига оид масалалар тўплами". Тошкент, Фан, 1973. 47-51-бетлер.
9. Шомақсудов А. Ўзбек тили стилистикаси. I қисм. Тошкент, ТошДУ, 1974. 71-хә-бетлер.
10. Шомақсудов А., Расулов И., Кўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, "Ўқитувчи", 1983. 36-42-бетлер.
11. Рәбиға Сыздық. Тилдік норма және оның қалыптаныуы. (Кодификациясы) «Елорда», Астана, 2001.

Әдебий тил пайда болғанға шекем сөйлеу мәдениятына байланыслы болған талап хәм түсиниклер әдебий тил пайда болғаннан кейинги дәўирдеги яғный әдебий тил менен байланыслы болған сөйлеу мәденияты түсиниклеринен өзгешеленеди. Себеби сөйлеу мәденияты ҳақыйқый мәниде әдебий тил хәм оның нормалары менен байланыслы.

Биз усы жерде әдебий тил дегенимиз не? деген сорауға кеңирек тоқтаймыз. Әдебий тил ҳаққында гәп болғанда әдебий тил халық тилиниң, миллий тилдиң жоқары формасы деген тәрипке дус келемиз. Әдебий тилдиң жоқарғы форма екенлиги – бул тилдиң өзине тән белгилеринде, өзине тән болған өзгешелигинде көринеди. Әдебий тил халық тили тийкарында пайда болады. Әдебий тилден рәсмий мәмлекетлик тил сыпатында пайдаланыу бул тилдиң жәмийетлик сиясий тараулар тили, рәсмий қатнас хәм жазыулар тили, шөлкемлер хәм хўжетлер тили, дипломатиялық қатнастар тили, радио хәм телевидение тили, аўызеки нәсийхәт хәм пропoгaнда тили, илимий стильлер тили, көркем әдебиет хәм сахна тили, билимлендириу, мәдениет тили сыяқлы көп бағдарларда раўажланыуы ушын жол ашады. Бул жағдай әдебий тилде көп ўазыйпалылықты жүзеге келтиреди. Әдебий тилдиң көп қырлы хәм қурамалы ўазыйпалары әдебий тилдиң стильлик тармақланыуына, әдебий тил ишинде хәр қыйлы тил стильлериниң пайда болыуына алып келеди, бул әдебий тиллерге тән болған ең әхмийетли белгилерден бири.

Әдебий тил жәмийетлик сиясий хәм илимий-мәдений өмирдиң барлық тарауларында қатнас қуралы дәрежесине көтерилди. Бул жағдай әдебий тилди мәдениет хәм цивилизацияның пропoгaндистине, буған тийисли түсиниклерди баянлаушы, өзінде сақлаушы хәм кейинги әўладларға жеткизиуши қуралға айландырды. Әдебий тилде жәмийетлик хәм мәдений өмирдиң түрли тарауларына тийисли бай билимлер жәмлескен болады. Сондай-ақ әдебий тил абстракт хәм конкрет ойлаудың әмелге асыуында да хабарлаушы ўазыйпасын атқарады. Әдебий тилге тән белгилер әдебий тилдиң аўызеки

формасы ушын хэм тән. Себеби хәзирги дәүирде сөйленген аўызеки сөйлеў текстлерин өз халында жазып алыў хэм узақ дәүир сақлаўдың кең техникалық усыл хэм имканиятлары бар. Әдебий тил ўазыйпаларының, хызметиниң кеңейиўи, онда қурамалы стильлик бөлиниўдиң пайда болыўы, әдебий тил қураллары хэм имканиятларының раўажланыўын хэм бай болыўын талап етеди. Сол себепли де әдебий тил бай сөзлик қурамға, қәлиплескен грамматик қурылысқа ийелиги хэм де стильлик тармақларының раўажланғанлығы менен өзгешеленеди. Әдебий тилде мине усы стильлер талабына қарай синонимлик қураллар, сөз вариантлары, көп мәнили сөзлер, ҳақыйқый мәнини сәўлелендириўши лексикалық бирликлер, сөз формалары пайда болады. Булардың барлығы тилге көп қырлы қурамалы түсиниклер хэм пикирлерди түсиникли хэм әпиўайы баянлаў имканын береді. Әдебий тилдиң сөзлик қурамы хэм грамматикалық дүзилиси жүдә көп санлы бай қураллардың әйтеўир жыйынтығынан ғана ибарат емес. Әдебий тилдиң сөзлик қурылысы, грамматиканың дүзилиси диалектлерден өзгеше болып, белгили бир нызамлықларға бойсынады, олар қағыйдаларға сараланған, жетилискен болады.

Әдебий тилге тән белгилер – оның нормалық сыпаты, стильлик тармақларының бөлиниўи жумсалыў дәрежесиниң кеңлиги. Белгили бир нормаға тийкарланыўға мүтәжлик, әдебий тилдиң әхмийетли белгилеринен бири. Әдебий тилдиң сөз қолланыў қағыйдалары, морфологиялық хэм синтаксислик нормалары, дурыс жазыў хэм дурыс айтыў нормалары бар. Әдебий тил нормасы тәбийғый қәлиплескен нормалар менен бир қатарда аңлы исленген нормалардан да ибарат. Бул нормалар, белгили қәделер оқыўлықларға, қолланбаларда жәмленген болады. Әдебий тилде жазыўшы хэм сөйлеўши адам усы қағыйдалар тийкарында әдебий тилди үйренеди, оны нормаларын өзлестиреди.

Әдебий тилдиң нормаға ийе болыўы, бул норманың белгили қағыйдаларға салыныўы тийкарынан әдебий тилдиң улыўма халық мүлки екенлиги менен байланыслы. Әдебий тил өз-ара қатнас қуралы сыпатында өзи хызмет етип атырған миллеттиң барлық ўәкили ушын ортақ. Әдебий тилде қабылланған белгили қәделерге салынған нормаларға барлық жайда, барлық адамлар (жазыўшы хэм сөйлеўшилер) бир түрде әмел қылынады. Себеби әдебий тил барлық адамлар тәрәпинен миллий тилдиң үлгили хэм исленген формасы деп қабылланды хэм тән алынады. Сол ушын да әдебий тилдиң көпшилик тәрәпинен қабыл етилген хэм мақуланған нормаларға, бул нормаларға тийисли қағыйдаларға тийкарланыў хэм оған бойсыныў хәммеге мәжбүрий есапланады.

Бундай улыўма миннетли нормалар хэм қағыйдалар әдебий тилдиң сөз қолланыў хэм сөз жасалыў, гәп дүзиў, сөзлерди жазыў хэм айтыў сыяқлы барлық тараўларында да бар. Әдебий тилде дурыс сөйлеў хэм жазыў ушын сол нормаларды хэм олар ҳаққындағы қағыйдаларды өзлестириў шәрт.

Адамлардың сөйлеў мәдениятын яғный дурыс сөйлеў хэм жазыўды талап етиў ушын сондай сөйлеў хэм жазыўға тийкар бола алатуғын қуралды белгилеў лазым болды. Бул қуралды әдебий тилсиз көз алдымызға келтире алмаймыз. Әдебий тил сөйлеў мәдениятының дурыс сөйлеў хэм дурыс жазыўдың өлшегиши есапланады. Әдебий тил таяр ҳалда қәйердендур пайда болған, аспаннан түскен нәрсе емес. Ол сөйлеў мәдениятының ажыралмас бөлеги. Сол ушын да «Прага лингвистик дөгереги» деп аталған илимий мектептиң ўәкиллери болған тилшилер сөйлеў мәденияты түсинигин тил мәденияты, әдебий тил мәденияты деп атайды. Олар сөйлеў мәденияты дегенде ең дәслеп әдебий тил мәдениятын түсинеди, «Әдебий тил мәденияты дегенде биз әдебий тилди аңлы рәўиште қайта ислеўди түсинемиз» деп атап өтеди «Прага лингвистик дөгереги» ўәкиллери.

Әдебиет тилди қайта іслеудің қандай зәрүрлігі бар? деген сорау туғылады. Әдебиет тил хәм оның нормаларының рауажланығына аңлы түрде араласыу хәм қайта іслеу, бир жағынан әдебиет тилдің пайда болығы ушын, екіншіден, әдебиет тил нормаларының бир қәлипке түсиуі хәм беккемлениуі ушын, үшіншіден, бул нормалардың адамлар тәрәпинен тән алынығы, күнделікли сөйлеу турмысында қолланығы ушын зәрүр. Әдебиет тилдің қайсы тәрәплери қайта ісленди деген сауал туғылады. Буған қарақалпақ әдебиет тилинің бир нешше жыллардағы рауажланығы тарийхынан жууап табыу мүмкин.

Қарақалпақ тилинде имла қағыдалары ісленди, имла сөзликлери дүзиліп, олар бир нешше мәртебе қайта ісленди хәм толықтырылды. Қарақалпақ әдебиет тилинің нормаларының қәлиплесиуінде, толықтырылығында 1920-1940 жылларда қәлем тербеткен шайыр хәм жазығышылар, журналистлер, түрли илим тарағында жұмыс алып барған илимпазлар әхмийетли рол ойнады. Нәтийжеде қарақалпақ әдебиет тили жетилискен миллий әдебиет тил дәрежесине көтерилди, оның дурыс жазығы хәм дурыс сөйлеу ушын зәрүр болған тил қураллары жетилисип, белгили бир системаға түсти. Әдебиет тилдің мине усы жағдайы тил мәдениетын яғный мәдениетласқан тилди билдиреди. Сол ушын әдебиет тил - мәдениет тил деп аталады.

Әдебиет яғный мәдениет тилди жүзеге келтириудеги мақсет - дурыс сөйлеу, дурыс жазығы қуралларын жаратыу. Бул қурал жийи пайдаланылғанда хәм жәмийет ағзаларының өз-ара қатнасы ушын табыслы хызмет еткенде ғана оның хақықаттан да мәдениет тил екенлігі тастыйықланады.

Тил мәдениеты себепли мәдениет тил-әдебиет тил жаратылған екен, енди бул мәдениет қуралда дурыс, орынлы пайдаланыу лазым деген талап ортаға қойылады. Бул талап әдебиет тил ушын норма деп қабылланған тил қуралларына, қағыдаларға әмел қылған ҳалда сөйлеу хәм жазығы менен байланыслы. Әдебиет тил менен әмелий сөйлеу процесі арасындағы бул байланысты сөйлеу мәдениеты деп атау мүмкин.

Сауатлылық хәм сауатлы ямаса сауатсызлық хәм сауатсыз, дурыс имла хәм надурыс имла, дурыс жазығы хәм надурыс жазығы стильлик қәте, пунктуацион қәте, сөзлерди дурыс қолланыу, дурыс сөйлеу сыяқлы көп атамалар сөйлеу процесі яғный сөйлеу мәдениеты менен байланыслы түсиниклерди билдиреди.

Әдебиет тил мәдениеты үш түсиникти өз ишине қамтыйды:

1. Әдебиет тилди аңлы іслеу (нормаға түсириу);
2. Әдебиет тилдің ісленген яғный мәдениетлескен ҳалаты;
3. Әдебиет тил нормаларындағы гейпара жерлерин және де қайта іслеу хәм жетилистириу.

Жоқарыда айтылғанлардан еки нәрсениң барлығы анық болып қалады:

1. Тил мәдениеты яғный әдебиет тил мәдениеты.
2. Мәдениет тилден дурыс пайдаланыу менен байланыслы болған сөйлеу мәдениеты. Демек, сөйлеу мәдениеты мәдениет әдебиет тилди жүзеге келтириу хәм сөйлеу процесінде бул тил нормаларына әмел қылыудан ибарат.

Әдебиет тил нормаларын илимий жақтан үйрениу оны илимий теориялық жақтан тийкарлау хәм оның менен байланыслы болған машқалалардың шешимин табыу тил илиминиң сөйлеу мәдениеты тарағының алдында турған актуаль мәселелериниң бири есапланады. Себеби норма - сөйлеу мәдениетының орайлық түсиниги. Норма тил қуралларынан практикада дурыс пайдаланыу қәделериниң жыйнағы. Ал әдебиет норма тилдің лексикалық морфологиялық синтаксик элементлериниң ишнен жәмийетке хызмет етиу ушын ең қолайлы хәм дурыс деп таңлап алынған тил қуралларының жыйынтығы. Әдебиет тилдің өзине тән тәрәплери, оның рауажланығы нызамлықлары, ондағы тил бирликлерин сөйлеу жағдайына сәйкес келетуғын етип қолланыу

имканиятлары үйренілмей турып мәданиятлы сөйлеу ҳаққында сөз етип болмайды. Демек, тил бирликлерин дурыс ямаса надурыс қолланғанмызды билиу ушын белгили бир өлшемге зэрүрлик сеземиз. әне сол өлшем норма деп аталады. Тил илиминде норма түсинигине илимпазлардың берген анықламаларының айрымларын келтирип өтемиз.

В.А.Ицкович: «Норма бул сөздиң белгили пайытта, белгили орталықта объектив пайда болған мәниси, оның фонетик дүзилиси сөз жасау хәм сөз өзгертиу қәлиплери хәм де олардың реал көринислери, синтактик бирликлер сөз бирикпелери сөз дизбеклери, гәплердиң реал көринислери».

Б.И.Головин: «Норма бул тил бирликлерин өз-ара жақсы түсиниу зэрүрлиги себепли оннан пайдаланған халық тәрәпинен жаратылған тил курлысының әмелде болған белгиси, әне усы зэрүрлик тил системасының бирлигине ерисиу жолында адамларға бир вариантты макул көриу, екинши биреуинен ўаз кешиу мүмкиншилигин пайда етеди. Жәмийеттиң усындай бирликке ерисиу ушын умтылыуы менен бирге тил нормасы миллий әдебий тилди жокары дәрежеге көтерип, беккемлеп барады».

Бундай анықламаларды көплеп келтириуимиз мүмкин. Бирақ тил илиминде нормаға берилген анықламаларды улыўмаластырып бир системаға келтирсек, норма дегенде қысқа етип айтқанымызда, тилдеги бир болған бирликлердиң хәмме ушын түсиникли болған, көпшилик тәрәпинен қабыл етилген көринисин қолланыўды түсинемиз.

Норма мәселеси өзбек тил билиминде бир қанша үйренілген. Нормаларды үйрениу мәселесине арналған бир нешше мақалалар жәрияланды, усыныслар ислеп шығылды. Өзбек тилши илимазы Э.Бегматов өзбек тилиндеги нормаларды төмендегише үйрениуди усыныс етеди:

1. Тилдиң улыўма нормасы ямаса улыўмалық норма.
2. Тилдиң жеке нормалары.

Улыўмалық норма белгили бир тилдиң мәселен қарақалпақ тилиниң барлық көринислеринде қолланылып жүрген нормалар системасының жыйындысынан ибарат.

Арнаулы, жеке норма - улыўмалық норманың тил (сөйлеу) көринислери формаларындағы анық көринислери. Жоқарыда берилген анықламалардан келип шыққан халда қарақалпақ тилиниң төмендеги жеке нормалары ҳаққында сөз етиу мүмкин.

1. Қарақалпақ әдебий тил нормалары.
2. Қарақалпақ диалектлери хәм говорлары нормасы (Диалектлик норма).
3. Қарақалпақ тилиниң сөйлеу тили нормалары.

4. Қарақалпақ тилиниң социаллық топарлары яғный «социаллық диалектлер, социаллық арголар нормасы (жаргонлар, кәсиплик сөзлер, аргонның басқа түрлерине тән нормалар.

Бүгинги күнде қарақалпақ әдебий тилиниң бир қанша исленген белгили дәрежеде бир қәлипке салынған нормаларын төмендегише көрсетиу мүмкин.

1. Лексика-семантикалық нормалар.
- Лексикалық (сөз қолланыу) нормасы.

2. Орфоэпиялық норма.

3. Акцентолологиялық (сөз хәм сөз формаларында пәттиң дурыс қойылыуы) нормалар.

4. Фонетикалық норма.

5. Грамматикалық (морфологиялық хәм синтаксислик) нормалар.

6. Сөз жасалыу нормалары.

7. Орфографиялық норма.

8. Графикалық (жазыу) норма.

9. Пунктуациялық норма.

10. Стиллик норма.

Көринип тұрғанындай әдебиі тилдің өмір сүріуі үшін норманың болыуы шәрт.

Жоқарыда атап өтилген нормалар әдебиі тилдің барлық тәреплерин өз ишине қамтыйды. Сөйлеуші ямаса жазыушы сөйлеу жағдайына байланысly халда норманың анау яки мынау түрине тән болған талаптарын сақлауы шәрт.

Адам өзінің сөйлеу процесінде норма шегараларынан шықса, нормалардан шетлеу яғның норманың бузылуыуы жүзеге келеди.

Белгиленген нормалар талаптарына әмел қылынса, әдебиі тил талаптарына әмел қылынған есапланады. Нормалар әдебиі тилди хәр қыйлы бузылулардан сақлайды оның тазалығын сақлап, қадағалап турады. Сол үшін нормасыз әдебиі тил болмайды. Бундай, әдебиі тилдің раужланыуы, жетилисиуи хәққында сөз етиу де мүмкин емес. Демек нормаға салынғанлық - әдебиі тилдің тийкары есапланады. Енди қарақалпақ әдебиі тили нормаларының түрлерин көрип өтемиз.

Фонетикалық норма. Фонетикалық норма қарақалпақ тилинің әмелдеги әлипбе системасы жаңа әлипбеге өтиу машқалалары хәм сол машқалаларды жоқ етиу, шешиу менен байланысly. Хәзирги кирилл жазыуындағы қарақалпақ әлипбесінде 10 дауысly, 26 дауыссыз, 3 бирикпели дауысly хәриптин қолланылуы, латын жазыуындағы қарақалпақ әлипбесінде 9 дауысly 23 дауыссыз, соның ишинде 31 хәрип 1 хәриплер бирикпеси норма есапланады.

Кирилл әлипбеси латын әлипбеси тийкарындағы қарақалпақ жазыуына толық өткенимизге шекем хәрекет етеди.

Хәзирги күнде жаңа латын әлипбесине өтиу менен байланысly болған машқалалар жүзеге келип атыр. Оларды тәртиплестириу мәселелери күн тәртибинде турыпты. Бул әлбетте оқыу хәм оқытудың түрли басқышларында жаңа әлипбеге әмел қылуы, оны үйрениу менен байланысly болған сабақлық хәм қолланбалар дөретиу, пән техника тарауларында, ис жүргизиуде бул әлиппеге өтиу мәселелери.

Орфографиялық (имла) норма. Орфографиялық норма жоқарыда сөз еткен фонетикалық норманың дауамы есапланады. Фонетикалық норма тилдеги сеслер менен байланысly тәреплерге әмел қылса, орфографиялық нормада тилде көпшилик тәрепинен саналы түрде қабыл етилген, өзине тән имла қәделерине ийе болған норма түсиниледи. Тилдеги дауысly хәм дауыссыз сеслер имласы, түбир хәм қосымталар, қоспа, жуп қысқарған сөзлер имласы, бууынға бөлиу, бас хәриплерди жазыуда имла нормаларына әмел қылынады.

Хәзирги қарақалпақ тил илими алдында оқыу хәм оқытууда, ис жүргизиуде жаңа әлипбеге байланысly нормаларды, соның ишинде орфографиялық норманы үйретиу мәселеси турыпты, соның үшін бул машқалаларды шешиуге қаратылған бир қатар илажлар әмелге асырылмақта.

Орфоэпиялық норма. Жазбада имла қәделерине әмел қылынса ауызеки сөйлеуде әдебиі тилдің орфоэпиялық қәделерин сақлау талап етиледи. Бул хәққында сөз болғанда имла қәделериниң орфоэпиялық қәделерге қарағанда жақсы өзлестирилгенлиги сезиледи. Сөзлердің айтылуы нормасына көпшилик уақытта дыққат аударылмайды. Бул сөйлеу мәдениатына кери тәсир етеди. Булардан қутылуы үшін диалектик тәсирлерди жоқ етиу, жаслар хәм кексе адамлар сөзиндеги өзгешеликлерге шек қойу, жазба тил тәсиринде жүзеге келген жасалмалылықтан қашу, басқа тиллерден келип кирген хәм кирип атырған сөз хәм ибараларды қолланыуда итибарлы болу талап етиледи. Буннан басқа да орфоэпиялық нормалар хәққында оқытудың түрли басқышларында белгили

дәрежеде түсиник берілген халда кең халық массасына арналған қолланбалар жаратыу керек. Бул мәселеге де айрықша әхмийет берилиу керек.

Акцентологиялық норма. Бул пәтти сөз хәм гәплерде дурыс қолланыу нормасы. Айырым сөзлерде пәтти дурыс қоймау сөз мәнисине тәсир етиуи мүмкин.

Пунктуациялық норма. Иркилис белгилерин дурыс қойуу нормасы. Пунктуция – жазыудың шәртли белгилериниң бири. Жазыуда имла (орфография) қандай хызмет атқарса иркилис белгилери де сауәтлы, мәдениятлы жазыуды тәмийинлеу ушын үлкен хызмет атқарады.

Пунктуация термини (латынның *punctum* – ноқат) тил илиминде еки түрли мәниге ийе. Бириншиден, иркилис белгилериниң жыйынтығы, иркилис белгилери тууралы қағыйдалар жыйнағы деген уғымды билдирсе, екиншиден, ол жазба тилде иркилис белгилериниң практикалық қолланылыуын хәм олардың системасын үйретеди. Иркилис белгилери де жазба тилдиң графикалық таңбасы, ол тилдиң жазба түрин сөйлеу хәм жазыуда мәнилик жақтан дурыс оқыу хәм түсиниу ушын ең зәрүрли курал болып есапланады.

Грамматикалық норма. Қарақалпақ тил илиминде грамматикалық норма жақсы ислеген десек қәте болмайды. Усы күнге шекем жазылған сабақлық, оқыу қолланбаларында сөйлеудиң аўызеки хәм жазба формаларында бул норма талаплары хәмме ўақытта да сақлана бермейди. Бул жағдай радио еситтириулеринде, телевидение көрсетиулеринде де байқалады. әсиресе сеплик формаларын дурыс қолланбау жағдайлары көп ушырасады. Айырым ўақытларда диалекттеги вариантларды қоланыуға хәрекет сезиледи. Тилдиң қай дәрежеде нормаға түскенлиги оның грамматикасынан, грамматикалық нормалардан мәлим болады. Грамматикалық нормаға әмел қылыу ушын сол тилдиң грамматикалық қағыйдаларын, гәп дүзиу, сөз хәм қосымталар арасындағы қатнас, баслауыш пенен баянлауыштың келисиуи, екинши дәрежели ағзалардың бас ағзаларға байланысуу жолларын, сөзлердиң орын тәртибин жақсы билип алыу керек. Егер сөйлеу процесинде әне усылар басшылыққа алынбаса сөйлеу грамматикалық жақтан бузылады, түсинбеушилик жүзеге келеди.

Лексика-семантикалық норма. Сөйлеуши ямаса жазыушы өз пикирин тилдиң аўызеки хәм жазба формасы арқалы тыңлаушы ямаса оқыушысына жеткизер екен, тилде бар болған бирликлердиң кереклисин таңлап қолланыу имканиятына ийе болады. Әне усы имканиятлардың барлығы тилде лексикалық норманы белгилеп береді.

Егер өз-ара қарым-қатнас процесинде сөзлер орынсыз қолланылса, тил жарлылығы жүзеге келеди.

Лексикалық нормада сөз таңлауда олардың мәни хәм стильлик бақасын есапқа алмау, диалектлик сөзлерди қолланыудағы итибарсызлық, пароним сөзлердиң мәнисин түсинбей қолланыу, орынсыз аудармалар, сөзбе-сөз аударыулар үлкен зыян тийгизеди.

Тилдеги сөзлер бир ямаса бир неше мәниде болыуы мүмкин. Олардың қайсы бирин қолланыу, өзгерип туратуғын сөйлеу барысы ушын қайсы мәниниң сәйкеслигин анықлауда мәнилик нормаға сүйениледи. Бунда тилдеги түсиндирме, бир неше тилли, атамалар сөзликлериниң әхмийети үлкен. Солай етип лексикалық норма дегенимиз белгили бир тилдиң сөз қолланыу нормасы.

Стилистикалық норма. Қарақалпақ тилиниң стильлик нормасын белгилеу тил илиминиң әхмийетли ўазыйпаларының бири. Тилдеги сөзлерди орынсыз қолланыу стильлик қәтелердиң келип шығыуына тийкар жаратады. Тил бирликлерин қолланыуда мақсетке муўапықлық стильлик норма мәселесинде баслы өлшем есапланады. Стильлик норманы белгилеуде қолланылып атырған тил бирлигиниң улыуа халық тәрәпинен мақуланғанлығы, оның көпшилик тәрәпинен сол формада қолланылыуы қабыл етилген

болыуы кереклиги хәм де талқыланып атырған тил бирлиги хаққында бир қарарға келиўде оның текстке сәйкеслиги есапқа алынады. Сөйлеўдиң аўызеки формасында бул бирликлердиң орынсыз, тәкирар пайдаланылыуы, сөз қолланыўдағы анықлықтың жетиспеўи хәр қыйлы стильлик қәтелерди келтирип шығарады.

Тилде синонимлерди орынсыз қолланыў, тилде бар болған функциональ стильлерге тән тил бирликлерин орынсыз қолланыў сыяқлы жағдайлар стильлик норманың бузылыуына алып келеди.

Жуўмақлап айтқанда адам өз пикирлерин баянлағанда хәр қандай жағдайда да әдебий тил нормаларын сақлауы лазым. Норма тилдиң мәденийлик дәрежесин белгилеўши тийкарғы қурал екенлигин умытпауымыз керек. Сонда ғана биз өз сөзимиздиң көркем, тәсирли грамматикалық жақтан дурыс қуралыуын тәмийинлей аламыз.

Тәкирарлау ушын сораўлар

1. Әдебий норма деген не?
2. Әдебий тил деген не?
3. Стилистикалық норма деген не?

II. Фонетикалық стилистика. Сеслердиң айтылыуы стили. Сеслердиң стилистикалық функциялары. Сеслик символизм.

Жоба:

1. Авторлық қураллар хәм атқарыу қураллары
2. Сеслердиң айтылыуы стили
3. Сеслердиң стилистикалық функциясы
4. Сеслик символизм хәм сеслердиң поэтикалық функциясы

Таяныш түсиниклер: Авторлық қураллар, атқарыу қураллары, сеслердиң айтылыуы стили, сеслердиң стилистикалық функциясы, сеслик символизм, сеслердиң поэтикалық функциясы, ассоциация

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыуы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыуы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1973.
3. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М., Издательство Московского университета, 1957.

Гейпара изертлеўшилер фонетиканың стилистикалық қуралларын үлкен еки группаға бөлип қарайды: авторлық қураллар хәм атқарыу (сөйлеу) қураллары. **Авторлық қураллар** деп поэтикалық шығармалардағы ритмика, метрика, рифма аллитерация хәм т.б. айтылады, ал атқарыу қуралларына интонация, пауза, логикалық хәм фразалық пәт,

сөзлердің айтылысындағы эмоциональлық хәм экспрессивлік белгилер (баяулар) киреди¹.

Орыс тилинің стилистикасы бойынша жазылған мийнетлерде фонетикалық стилистикада, тийкарынан: 1) сөзлердің айтылыуы (сөйлеу) стили; 2) сеслердің стилистикалық функциясы; 3) сеслик символизм хәм сеслердің поэтикалық функциясы анализленген². Хакыйқатында да көрсетилген бул фонетикалық қураллар хәр қыйлы стилистикалық хызметлер атқарады.

Сеслердің айтылыуы стили. Сөйлеуде сеслер өзинің сөздеги позициясына қарай хәр қыйлы айтылыу мүмкин. Ондағы нызамлылықларды хәр тилдің орфоэпиялық нормалары белгилейди³. Бирақ сөйлеуде бул нормалар сақлана бермейди. Мәселен, радио хәм телевидениедеги дикторлардың, лектор хәм докладшылардың, сондай-ақ сабақтағы муғаллимлердің тилинде сөздеги сеслер жазба әдебий тилдеги нормалары менен айтылады. Ал өз-ара сөйлесіуде, аўызеки сөйлеуде сөздеги айырым сеслер, хәттеки буўынлар түсирилип те айтыла береди: **боған жоқ** (болған жоқ), **әке** (алып кел).

Сеслерди дурыс айтыу сахна тили ушын да үлкен әхмийетке ийе. Сахнадағы актерлар сөзлерди анық, түсиникли, әдебий тилдің нормаларына сәйкеслеп айтыуы керек, яғный олар әдебий тилде сөйлеуи керек. Бирақ драмалық шығармалардағы персонажлардың образына, олардың характеристикасына байланыслы гейде әдебий сөйлеу нормалары сахнада бузылып та айтыла бериуи мүмкин.

Сеслердің стилистикалық функциясы. Сөздің составындағы фонема гейде өзинің айрықша айтылыуына байланыслы сөйлеушинің өзін де сыпатлап бериуи мүмкин. Бул хакқында Н.С.Трубецкой: «Биреудің сөйлегенин тыңлай отырып, биз **кимнің** сөйлегенин қандай тон менен хәм оның не сөйлегенин есitemиз»⁴, - деп көрсетеди. Басқаша айтқанда, хәр бир сөйлеушинің сеслерди айтылыуында өзине тән өзгешеликтери болады. Мәселен, орыс тилинің орфоэпиясы менен жақсы таныс адам орысша сөзлерди бул тилдеги сөйлеудің әдебий нормаларына сәйкеслеп айтады: **роман** (*роман*), **творчество** (*творчество*), **самолет**, **от** (*самолет*) хәм т.б. Ал олардың орфоэпиясын жақсы билмейтуғын адамлар бул сөзлерди бузып ямаса ана тилинің нормаларына сәйкеслеп айтыуы мүмкин: **роман**, **творчество**, **самолет**. Сондай-ақ аўызеки сөйлеуде диалектик өзгешеликтер де билдирилиуи мүмкин: **гөпир** (*көпир*), **гули** (*қули*), **мықты** (*мықты*) хәм т.б.

Сеслик символизм хәм сеслердің поэтикалық функциясы. Сеслер, әлбетте, өз алдына турып мәни аңлатпайды, бирақ айырым жағдайларда гейпара сеслер белгили бир ассоциация (уқсаслық), ал екинши сеслер басқа да бир ассоциация аңлатыуы мүмкин. Сеслердің усындай белгили бир ассоциация (уқсаслық) туўдыруу уқыпшылығын сеслик символизм деп атайды⁵. Тилдеги айырым предметлердің атамалары олардың шығаратуғын сестине еликлеу нәтийжесинде келип шыққан: **гарга**, **шымшық**, **әтшөк**, **дүңгир** хәм т.б. Бирақ стилистикадағы сеслик символизм сеслердің артикуляциялық сапасына (дирилдеуик, шаўқымлы хәм т.б.) байланыслы болып келеди. Белгили бир сеслердің қосық қатарларында тәкирарланып келиуи арқалы оларда қандай да бир ассоциация (уқсаслық), сүўретленетуғын предметтің қосымша сеслик характеристикасы, образы аңғарылады. Мәселен, А.Дабыловтың «Самолет» қосығының биринши қатарында

¹ Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. М.,Наука, 1978, с. 141.

² Барлас Л.Г.Русский язык, Стилистика. М.,Просвещение, 1978; с. 185.

³ Бердимуратов Е., Даўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика, лексикология. Нөкис, Қарақалпақстан, 1979, 140-145 бетлер.

⁴ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960, с.22

⁵ Барлас Л.Г. Көрсетилген мийнети, 188-бет

дирилдеуік **Р** сесинің тәкирарланыуы нәтийжесинде биз сол самолеттың дауысын еситип турғандай боламыз.

Мотор зырлар, пәрриклери айналған.

И.Юсуповтың «Ат зәңгиси дыңылдар» қосығында да үнли хәм сонор сеслердин бирнеше мәртебе қайталанып келиуі нәтийжесинде шауып баратырған атлардың дүбирлиси, желиси еситилгендей болады.

Тарлан шабыс талұас етип таңларда,
Таң самалы ойнап сулыұ жаларда,
Бесиктей тербелген алма көз атлар,
Барар еди гүўлеп гүзар жолларда.

Сеслердин поэтикалық функциясы қосық қурылысында анық көринеди, сонлықтан да қосықтың ритмикасы, рифмасы хәм аллитерация әдебияттаныу илиминде үйрениледі.

Солай етип, фонетикалық қураллар да белгили бир стилистикалық хызметлер атқарып әдебий (поэтикалық) шығармаларында көркемлик ушын пайдаланылады.

Тәкирарлау ушын сораулар

1. Фонетиканың стилистикалық қураллары неше топарға бөлинеді?
2. Авторлық қураллар деген не?
3. Атқарыу қураллары деген не?
4. Сеслик символизм деген не?

Эмоциональ-экспрессивлик лексиканың стилистикалық қәсийетлери

Нейтраль лексика

Салтанатлы лексика

Еркелетиу, сүйсиниу мәнисин билдиретуғын сөзлер

Эвфемизмлер

Таяныш сөзлер: Эмоцианаллық, экспрессивлик, нейтрал лексика, салтанатлы лексика, қарапайым лексика, эвфемизмлер

Тилде эмоциональлық деп сөзлердин, адамның хәр қыйлы ишки туйғы -сезимлерин аңлатыуы, ал экспрессивлик деп хәр бир сөздин көркемлиги хәм тәсиршеңлиги түсиниледи.

Қәлеген сөз эмоциональ ямаса экспрессивлик мәниге ийе бола бермейди. Мәселен, терминлер, санлықлар, алмасықлар, дәнекерлер тилде көбинесе хеш қандай стиллик бояусыз қолланылады. Сонлықтан да оларды стиллик жақтан **нейтраль лексика** деп атайды.

Сөзлердин эмоциональ хәм экспрессивлик мәнилери тек контекстлерде ғана анық көринеди. Сөзлердин бундай мәнилери хәр қыйлы болыуы мүмкин. Мәселен, китабий, поэтикалық, ораторлық шығармаларда сөзлер көтериңки салтанатлы мәниде, ал сөйлеу тилинде қарапайым лексикада еркелетиу, хұрметлеу ямаса менменсиниу, мақтаныу, масқаралау, жек көриу, ғарғау, мәнилеринде қолланыуы мүмкин. Сонлықтан да көркем шығармаларды сөзлердин усындай экспрессивлик хәм эмоциональлық мәнилери кең пайдаланылады.

1. Салтанатлы лексикаға киретуғын сөзлер көркем әдебиетте, публицистикалық стильде айтылажақ пикирге айырықша көтеріңкилік мәни береді: *нәуқыран, бағадыр, қахарман, ура, жасасын, даңқ* х.т.б. Мысаллар:

Сен мәңги азатсаң, *жолдас Арыұхан!*
 Хей көп азап көрген *қарақалпақ қызы!*
 Күл сен, Күншығыстың *гәуұхар жұлдызы*
 Ақылға уғрас келмес сениң *гәрдишиң*
Әлұаббыз, не деген данасаң өзиң
Ура! Әне көрди халық. (И. Юсупов)

2. Еркелетіу, сүйсиніу мәнисин билдириуши сөзлер: **қарағым, шырағым, айналайын** х.т.б. Мысаллар: **Айналайын** ғана, **қурдас жан аў**, көзиме оттай басылды ғой (И. Қурбанбаев) **Пай-пай**, жигит- **ақ екенсең** (Ө.Айжанов) Атты аўылдан қуўды **енеғар** (И.Юсупов).

3. Қарапайым лексикада сөзлер хәр қыйлы унамсыз мәнидеги стилистикалық бояўларға ийе болыуы мүмкин.

а) менменликти, мақтаныўды билдириуши сөзлер. Мысаллар: Қулласы, дәкенди биреу сыйлап, биреу қорқып дегендей хұрметлейди (О.Әбдирахманов). **Ўэй**, оны **қатыраман** ғой, - деди Өтеке (О.Әбдирахманов).

б) жек көриу, масқаралау, ғарғау мәнисиндеги сөзлер хәм сөз дизбеклери. Мысаллар: **Ўэй** бала екенсең-аў! Өлсе **атасының гөрине барсын!** (К.Султанов). **Енеңнің шонтайын алар!** (К.Султанов). Ол кимиңәй **сатқынның қумалағы** (Т.Қайыпбергенов). Сизлердиң **аталарынысқа нәлет.** (Ө.Атажанов).

Дер еди: - Не бәле әкелдиң **заңғар** (И.Юсупов).

4. Эвфемизмлер де экспрессив мәниге ийе болып мәдений формада сөйлеу мүмкиншилигин береді. Сонлықтан да олар қахарманлардың сөйлеу тилинде көбирек қолланылады. **Көзли болыу, босаныу, шетнеу, қулағы аўыр, көз жарыу.**

Мысаллар: Қудағай жан, қудайға шүкир, мына **жаманлар** ержетип киятыр (Ө.Атажанов) Маңлайым-ай, тур-өс пәскелтек **мырзаға** (Ө.Атажанов).

5. Көркем шығармаларда персонажлардың сөйлеу тилине бұрыннан кәлиплескен эмоциональ-экспрессив мәнидеги көплеген сөз хәм сөз дизбеклери қолланыла береді. Мысаллар: Аўылды яман-ә сағынып жүр едим. (Ш.Сейтов). **Өйбей сор маңлайым-ай қурып қалдық ғой** (Ө.Атажанов). Нашар болсам да сениң менен **қудайдың не салғанын көрермен** (Ө.Атажанов). Өй тоба-ай маған **көрсетпегенлерин еле толып атыр екен ғой** (Ө.Атажанов). **Қудай сақласын!** Оннан соң маған бул аўыл **ийт қосады ғой.** (К.Султанов). Ағанның өзи-ақ **сыйымды питкереди.** (К.Султанов). Аманлық болса ол жағын питкерип еле **нәхән** болып қайтады. (О.Әбдирахманов).

Солай етип эмоциональ-экспрессивлик лексика тилде әдебий шығармаларда үлкен мүмкиншиликлерге ийе болған көркемлеу қураллары сыпатында жүдә кең пайдаланылады.

Тәкирарлау үшін сораўлар

1. Нейтраль лексика деген не?
2. Салтанатлы лексика деген не?
3. Қарапайым лексикада сөзлер қандай стилистикалық болыуға ийе болады?
4. Эмоциональ-экспрессивлик лексика тилде қандай хызмет атқарады?

Таяныш түсиниклер Эмоционаллық – сөзлердің адамның хәр қыйлы ишки туйғы-сезимлердің аңлатыуы. Экспрессивлик- хәр бир сөздің көркемлігі хәм тәсіршеңлігі. Эвфемизм - турпайы сөзлердің орнына сыпайы сөзлердің қолланылуы.

Қолланыу өриси шегараланған сөзлердің стилистикалық қәсийетлери

Диалектизмлер
Профессионализмлер
Канцеляризмлер
Жаргонизмлер
Арготизмлер

Таяныш түсиниклер: Диалектизмлер, профессионализмлер, терминлер, илимий-техникалық терминлер, канцеляризм, әдебиятта канцеляризмлерди қолланылуы, жаргонизмлер, арготизмлер

Әдебиятлар

- 1.Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционаллық стильлеринің раўажланыуы менен қарақалпақ тилинің лексикасының раўажланыуы. Нөкис, 1973
- 2.Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990
- 3.Пирниязова. И.Юсупов шығармаларында терминлердің стильлик қолланылуы. Нөкис, 1993.

Диалектизмнің стилистикалық хызметлери

Белгили бир территорияда жасаушы адамлардың тил өзгешеликлерине диалектизмлер делинеди.

Қарақалпақ тилинде тийкарынан еки диалект (арқа хәм кубла) болып, ол бири биринен көбинесе тек фонетикалық жақтан ғана өзгешеленеди, ал лексикалық хәм грамматикалық белгилери бойынша олар арасындағы айырмашылықлар онша көп емес.

Диалектизмлер көркем шығармаларда белгили бир территорияның, регионның турмысын, сол жердеги адамлардың сөйлеу өзгешелигін билдириу ушын қолланылады. Көркем шығармаларда диалектизмлер жазыушылардың тилинде де шығарманың қахарманларының тилинде де қолланыла береді.

Жазыушылар тилинде қолланылған диалектизм гейде кем-кемнен әдебий тилге өтип кетиуі де мүмкин. Мәселен, бұрын арқа диалектке тийисли болған «әдейи» К.Султанов хәм Ө.Айжанов шығармалары арқалы хәзир әдебий тилден орын алды: Шаўқымды еситип **әдейи** бұрылды. (К.Султанов). Усы блокнотын Азатқа бермекши болып Айсәнем **әдейи** қалдырып еди. (Ө.Айжанов). Сондай-ақ хәзирги тилдеги «лийкин» (лекин) дәнекери де дәслеп кубла диалекттиң сөзи болғаны менен әдебий тилде Т.Қайыпбергенов, Ш.Сейтов хәм т.б. жазыушылардың шығармалары арқалы активлесті. Мысалы: Мақсетке құлшынып жасаған өмирди биймақсет өмир деп хеш ким айтпайды, лийкин сол мақсет қандай, әңгеме усында (Ш.Сейтов). Бирақ диалектизмлер автор

тилинде жөнсиз қолланыла бермеуі керек, себеби олар оқыўшыға түсиниксиз болып қосымша түсиндириўлерди талап етеди. Мәселен, гейпара шығармаларда жазыўшының тилинде қолланылған диалектизмлердиң көпшилик оқыўшылар массасына (әсиресе, ҳәзирги жасларға) түсиниксиз екенин көремиз. Мысаллар: Ақшамғы писирген шәўлесиниң қаспағы қазанға бир ели қатып қалған екен, балықтың сағағынан жасалған қырғыш пенен қырды, дасмаллады: соң кешки аўқатқа атландыра беретугын етип, талдың **қайызынан** есип соққан **түбилдирикке** қондырды. (Ш.Сейтов). Ол заманда колхоздың аўыр мийнетинен лажәрем болып, кетпенниң аўырлығынан билеклери талып жүрген қызлар да... муғаллим жигитлерге қосық шығарып жүретугын еди. (У.Пиржанов). Анаў кеткен соң **алампурқаны** шықты. (Ш.Сейтов).

Бундай диалектализмлер шығарманың көркемлигин арттырмайды, керисинше, оны түсиниўди қыйынластырады.

Диалектизмлер көркем шығармаларда орынлы жеринде тек персонажларды сыпатлаў ушын (олардың қайсы жерден екенлиги көрсетиў ушын) солардың тилинде ғана берилиўи мүмкин: Арқалап барыўы **күшмүйтек** ғой (Т.Қайыпбергенов).

Профессионал-техникалық хәм терминологиялық лексиканың стилистикалық қолланылыўы

Белгили бир кәсиптеги адамлар ғана қолланатуғын сөзлер хәм сөз дизбеклери профессионализм деп аталады. Сонлықтан да олардың қолланылыў өриси шекленген болып, олар басқа адамларға түсиникли бола бермейди. Хәр қандай профессионализм тек белгили бир кәсип адамлары тилинде ғана қолланылады. Профессионализмлер жазыўшылар тилинде тек белгили бир кәсиптиң адамларын сүүретлегенде ғана қолланылыўы мүмкин. Мысалы, Ө.Айжановтың балықшылар турмысынан алып жазылған «Арал қушағында» романында балықшылық кәсипине байланысly «гүмпилдек урыў» профессионализм қолланылған: Биреўлер **гүмпилдек урып**, суўды шуўылдатып жатса, екіншилери музды ағаш пенен сабалайды.

Профессионализмлер көбинесе көркем шығармадағы персонажлар тилинде, олардың турмысын көрсетиў, характеристикасын берий ушын пайдаланылады. Мысалы: Көрип турсаң ба, бул шана деген. мынаў тартқы баўы. Ал анаў **мурындық жиптиң** орны (Ө.Айжанов).

Терминлер илимий хәм публицистикалық әдебиятларда өзиниң тийкарғы номинативлик (предмет ямаса қубылыстың атамасы) хызметинде қолланылады. Мысалы: Еки сөзиниң биринде **закон, кодекс, жынаят, кассация, апелляция** усаған сөзлерди келтиреді. (О.Әбдирахманов).

Ракеталар - бул ўақыттың тезлиги,
Дәўир даңқың **космосқа** да жол алған.
Спутник-бул жаңа заман сөзлиги,
Туўған күни барлық тилден жай алған

(И. Юсупов).

Қуты-куты дәрилер тур қасында,
Рецептлер жерде шашылып жатыр,
Сестра қыз гүзетип тур қасында
Жеңгей телефоннан қышқырып атыр.

(И. Юсупов).

Илимий-техникалық терминлер тек белгили бир түсиникти аңлататуғын бир мәнили сөзлер болса да, көркем шығармаларда гейде аўыспалы мәнилерде келип көркемлеў қуралы хызметин атқарыўы мүмкин. Мысалы:

Театрлар тарта алмай назынды

Сахналар сықырлап турар, Айымхан.

Базы бир **шайырлар** дым уят қылар,

Орсақы сөзден-ақ хәл-аўқат қылар,

Пияда гүрринди поэзия деп

Төрт қатардан туўрап **рубаят** қылар. (И. Юсупов)

Терминлер сондай-ақ қахарманлар тилинде олардың характеристикасы ушын да пайдаланылады. Мысалы:

- Мине мынаў **либерал** болып шығады, жаңа маған қосылып еди, енди сени жақлап тур, - деди Данабай генжетайының басынан тәкибай алып...

- Мейли хеш қайсысы менен **дослық қатнасықты үзбеймиз хәм тыныш татыў жасасыў** арқалы семьяның **ғәрезсизлигин тәмийинлеймиз** (О.Әбдирахманов).

Канцеляризмлердиң қолланылыў өзгешеликleri

Канцеляризм (ямаса кеңсе сөзleri) деп рәсмий стильге тән болған хәр қыйлы сөзлер хәм сөз дизбеклерине айтылады. Олар ықшамлы, қысқа, түсиникли хәм белгили бир формада қәлиплескен сөз формалары болып есапланады. Мысалы: *есапқа ала отырып, бир аўыздан қабыллап (мақуллап), бекитилсин, мақуллаңсын, сораймыз (соралсын)* хәм т.б. Сонлықтан да канцеляризмлерде артықмаш экспрессивлик мәнилер болмайды.

Канцеляризмлер көркем әдебиятта да қолланылады, бирақ оларда рәсмийлик бояў күшли, сонлықтан олар өз мәнисинде келгенде шығарманың көркемлигин арттыра алмайды. Канцеляризм жазыўшылар тәрeпинен көбинесе сатиралық хәм юморлық шығармаларда пайдаланылады. Мысалы:

Түсиник хат

Мен, жылан жылы туўылған, үшінши класс көлеминде саўатлы, үйленген, усы күнлери былтыр пахтасын сора басып кеткен №7 бригаданың ғаўаша атызларын қақ жарып өтетуғын изейкеште оттай насосшы болып ислеп атырған Жетибай Сексенбаев өзимниң усы **түсиник хатым арқалы** районлық халық суды жолдас Көшбай Ешбаевқа төмендегилерди билдиремен. (С. Жумағулов).

Хүрметли редакция!

Сизиң газетада жарияланған "Ағам барда, арқам тамда" деген **пилийтоныңыз** жәмийетлик аўқатланыў бөлиминиң коллективи арасында үлкен қызығыўшылық пенен оқылды. Жазғаныңыздың бәри дурыс, бирақ Ахмет хулиганшылықты жездесине исенип ислеп жүр дегениңиз надурис. Себеби жездеси оған хулиган бола ғой деп бул өмирде айтпаған. (О.Әбдирахманов).

Сатиралық шығармаларда жазыўшылар рәсмий документлердеги канцеляризмлерди басқа мақсетте пайдаланыў арқалы усындай күлкили эффектке ериседи.

Тилде жөнсиз қолланыла беретуғын **демек, кеширерсиз, алатуғын болса, мысал ушын, ал енди усаган** паразит сөзлерди шеклеп пайдаланыў керек, себеби олар да

көркемлілікті көрсетпейді. Паразит сөзлер тек сатиралық шығармаларда қахарманлар тилинде қолланылып, оларға характеристика бериу үшін пайдаланылады.

Жаргонизмлер хәм арготизмлердің стилистикалық хызметлери

Қолланыу өриси шекленген сөзлер қатарына жаргонизм хәм арготизмлер де киреди. Олар сөздің аұыспалы мәниде қолланыуы тийкарында пайда болады.

Жаргонлар - белгили бир социаллық группадағы адамлар арасында ғана қолланылатуғын, тек соларға ғана түсиникли шәртли сөзлер хәм сөз дизбеклери. Жаргонларды социаллық группаның адамлары аұызеки сөйлеуде басқаларға түсиникли болмау үшін қолланылады. Мәселен, *урьлар жаргоны, әскерий жаргон, спортсменлер жаргоны*. Жаргонлар көбинесе жағымсыз экспрессивлик мәниге ийе болады. Мысалы: Бурынағы жылы Қоңырат жақта биреудің «**үйин көтерип кетип, еки жылдай отырып та**» келди. (У. Пиржанов) Мысалдағы **үйин көтерип кетиу** - үйин тонап кетиу, **отырып келиу** - тюрьмада болыу деген мәнилерди аңлатады.

Тәкирарлау үшін сораулар

- 1.Қандай сөзлер қолланылыу өрси шегараланған сөзлер топарына киреди?
- 2.Диалектизмлер көркем әдебиатта қандай мақсетте қолланылады?
- 3.Кәсиплик сөзлер деген не хәм олардың стильлик хызмети қандай?
- 4.Терминлер публистикалық әдебиатларда, көркем шығармаларда қандай мақсетте пайдаланылады?
- 5.Жаргонлар хәм арготизмлердің стилистикалық хызметин түсиндириң

Таяныш түсиниклер Профессионализм- белгили бир кәсиптеги адамлар ғана қолланылатуғын сөзлер. Диалектизмлер- көркем шығармаларды жергиликли килорит үшін қолланылатуғын диалектлик сөзлер. Жаргонлар- белгили бир социаллық топардағы адамлар арасында ғана қолланылатуғын, тек соларға ғана түсиникли шәртли сөзлер хәм сөз дизбеклери. Мысалы: отырып келиу. Арготизмлерде - белгили бир социаллық топардағы адамлар арасында қолланылатуғын шәртли сөз дизбеклери. Мысалы: *қулау, қарыз*.

Лексикалық стилистика

Жоба:

1. Сөзлерди мәнисине сәйкес дурыс қолланыу
2. Сөзлердің көп мәнилигинің стилистикалық қолланылыуы
3. Омонимлердің стилистикалық қолланылыуы
4. Паронимлерди стильлик жақтан ажыратып қолланыу
5. Синонимлердің стильлик хызмети
6. Антонимлердің стилистикалық қолланылыуы

Пайдаланылған әдебиатлар:

1. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент, «Фан», 1985.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилининг стилистикасы, Нөкис, 1990.
3. Бекбергенов А. «Қара» сөзиниң мәнилери ҳаққинда Өз РИА ҚФ хабаршысы, 1969, №4.
4. Бекбергенова З. Ҳәзирги поэзияда нақыл-мақаллар ҳам афоризмлердин қолланылыўы. Өз РИА ҚФ хабаршысы. Нөкис, 1992, № 3.
5. Бердимуратов Е. Көркем әдебият стилиниң тийкарғы өзгешеликлери «Әмиўдәрья», 1973, № 5.
6. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1973.
7. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М., Издательство Московского университета, 1957.
8. Йўлдашев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликлариниң функциональ-услубий хусусиятлари. Автореф. дисс.докт.фил.наук. Тошкент, 1993.
9. Қалендеров М. Қарақалпақ тилинде синонимлердин структура семантикалық ҳам грамматикалық өзгешеликлери. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1989.
10. Қучқортаев И. Бадий нутқ стилистикаси. Тошкент, 1975.
11. Пирниязова А. И.Юсупов шығармаларында термин-лердин стильлик қолланылыўы. – Қарақалпақ тил билиминиң әҳмийетли мәселелери. Нөкис, 1993.
12. Шамшетов Ж. Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1984.

1. Сөз таңлаў. Сөзлердиң мәнисине сәйкес қолланылыўы

Таяныш сөзлер: Сөзлерди мәнисине сәйкес қолланыў, сөзди тийисли орнында қолланыў, синонимлердиң қолланылыўы, сөз формасының қолланылыўы, сөздиң грамматикалық формаларын стиллик жақтан дурыс қолланыў.

Тилдеги ҳәр бир сөз өз мәнисине сәйкес ҳам стиллик жақтан үйлесип қолланылыўы керек. Тек усы жағдайда ғана биз дурыс, орынлы ҳам көркем етип сөйлей аламыз.

Қәлеген сөз өзиниң мәнисине стиллик өзгешеликлерине экспрессивлик ҳам эмоциональлық бояўларына, сондай-ақ, грамматикалық өзгешеликлерине ийе болады. Қолланыўда усы белгилер есапқа алынбаса, ол сөзди дурыс таңлап алынған деп есаплаўға болмайды. Солнлықтан да:

1. Сөз өз мәнисине сәйкес таңлап алынған болыўы керек. Мысалы, Ш.Сейтовтың «Исине тиркелип тигилсин» повестинен мына гәпти алып қарайық: - Ол карада «**Келгинди** жазыўшылардың үйи ашық» - деди де соған **рухсатнама** берди. Автор «Келгинди» сөзи арқалы командировкаға, ҳам т.б. жумыслары бойынша келген жазыўшыларды (орыс тилиндеги «приезжий» сөзиниң аўдармасы) айтпақшы болған. Бирақ бул сөзди орынлы қолланбаған, себеби оның мәниси пүткиллей басқа. «Келгинди»

- тентиреп, қуылып, посып келген¹ деген мәнини аңлатады. Сондай-ақ Ө.Хожаниязов «Жайлауда бәхәр» романында «Қаралай өшип кетипти» деудің орнына «тирилей өшип кетипти» деп надурьс қолланған.

2. Ғәр сөз гәпте өзиниң тийисли орнына қолланылыуы шәрт, болмаса ол түсиниксиз болады, ямаса оның мәниси бурмаланады, яғный ол еки түрли мәни аңлатыуы мүмкин. Мысалы: 1. Ол кейин әкелинген **қууырылған өгиздиң мийин** еки жалмап бир жутса да, мазасын сезбеди. (О.Әбдирахманов). Бул гәпте қууырылған не: өгиз бе ямаса оның мийи ме? Бул анық емес: 2. Тағы бир мысал: Мына **қууырылған мийиңизди** қалай түсиниўге болады? - деди ол столға тиренип (О.Әбдирахманов). Бул гәпте мий сөйлесип турған адамға тийислидей болып көринеди.

3. Түбирлес ямаса мәнилери бири бирине синоним, жақын сөзлерди қалай болса, солай дизбеклестирип (тек гейде белгили бир стиллик мақсетте болмаса) қолланыла бериўге де болмайды, себеби бул жағдайда сөйлеудің көркемчилиги төменлейди.

Мысаллар: 1. Қәпелимде **тиллерге зибан** кирди. (Ғ.Сейтназаров). Бул гәптеги **тил** хәм **зибан** сөзлери бир мәнидеги сөзлер болып, «тил» дегенди билдиреди. (Салыстырың: Сөзле хә **бүлбил зибаным** (Әжинияз). Сонлықтан да оларды бундай дизбекте айтыўға болмайды, себеби олар биймәниликке алып келеди. 2. **Қызыл** бояўдай **қызарып** күн батып кетти (Ө.Хожаниязов). Қызарып батқан күннің қызыл бояўға усайтуғыны, әлбетте, хеш қандай теңеўсиз-ақ түсиникли, сонлықтан мысалдағы теңеў орынсыз.

4. Сөзди, оның формасын стильлик мақсетте дурыс қолланыў керек. Мысалы, қарақалпақ тилиндеги -ыўда// -иўде формалы хәзирги мәхәл феийллери көбинесе китабий тилде, газета публицистикалық стильде өнимлирек қолланылады: Мысалы: Жазыўшы тереңирек **ойланыўда** (О.Әбдирахманов). Ал: «Мен еле чай ишиўдемен» (Ө.Хожаниязов) деген гәпте бул форманың қолланылыўын ситильлик жақтан дурыс деўге болмайды, оның орнына «Мен еле чай ишип отырман» деп айтыў дурыс болар еди.

5. Сөздиң грамматикалық формалары да дурыс таңлап алынған болыуы керек. Мысаллар: Ғыясты **отыртып**, классты тынышландырған ўақытта, маған... ой сап ете қалды. (Ө.Хожаниязов). Еки адам анадайда Мәхийда шешейдиң биреўи бас бетинен, биреўи аяқ бетинен, көтерип, таза топырақтан үйилген төбешик бетке алып кетип **баратырды**. (Ш.Сейтов). Бул мысаллардағы «отыртып», «баратырды» формалары хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде қолланылмайды, сонлықтан да олар хәзирги тил нормаларына сәйкес емес.

Сондай-ақ бир стилге тән сөзлерди басқа стильлерге қолланыўдың да өзгешеликлери болады. Бир стильге тән болған, яғный стиллик бояўы бар сөзлер екінши стильде гейде тек сатиралық планда пайдаланыуы мүмкин. Мысаллар:

1. - Жолдаслар! - деди. – Быйыл халқымыздың қууанышлы тойлардан қолы босайтуғын түри жоқ. Мине, жақында ғана республикамыздың алтын тойын белгилесек, және бүгин кутлы дәстурхан үстине қәдирдан Таўбай Турсыновичтиң палўаны Бахытжанды жигит қатарына қосып, яғный сүннет тойына жыйналып отырмыз. Бес жыллықтың анықлаўшы жылы бизиң мекемемиз **Таўбай Турсыновичтиң басшылығы арқалы таўдай табыслар** асқарынан асып, **сүннет тойға мийнетте жайнаған мол саўғалар менен келди**. Таўбай ағаның **пәтиўалы сөзлеринен** руўхланған коллективимиз хәзир **келеси жылдың есабына** айлық алып, **үлкен көтериңкилик пенен ислеп атыр** (О.Әбдирахманов).

¹ Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги, том II Нөкис, 1984, 310 б

2. - Ҳаял, - деди Данабай хәр бир сөзин салмақлап, - семья деген үлкен мәмлекеттиң басланғыш формасы, яғный кишигиримлеў мәмлекет. **Парахат бирге жасаў ушын** хәр мәмлекеттиң **толық ғарезсизлиги** тәмийинлениўи шәрт. Сонлықтан да бизиң семьямызға **экономикалық жәрдем** пердеси астында ишки хәм сыртқы сиясатымызға тәсирин тийгизип отырған сизиң төркиниңиз бенен **дипломатиялық қатнасты үзиўди** усынаман.

- Ҳаў мениң ата-анамның хәр жылы гүзде әкелип беретугын қаўынын көп көрип жүрсең бе? Яқшы, мен ағама керек емес деп айтаман, бирақ **дослық қатнасықты дүзиў** хәм **өз-ара бирге ислесиўден бас тартыў** мәселеси сениң бир өзиң арқалы шешилмейди. Ал мениң төркиним бизиң сиясатымызға тәсирин тийгизсе, сениң кемпир ғаррың да қарап қалып атырған жоқ. Олар менен **қатнасықты кескинлестириў мәселесин** мен әлле қашан кеўлиме түйип қойғанман. Сениң үйиң бизиң **ишки хәм сыртқы сиясатымызды** бақлап барыў ушын ана иниңизди оқыўға жиберип, үйде жатқызып қойған жоқ па? **Мәдений бирге ислесиў** деп, ол агентлик ўазыйпасын атқарып жүрипти. Я оны мен билмейди деп ойлайсаң ба?

Данабай ҳаялының **тезисине контртезис** қоя алмады хәм гәптиң бағдарын бурыўға мәжбүр болды.

- Яқшы, тоқтай тур. Бундай **сыртқы сиясат мәселесин демократиялық принципте еркин ҳаўазға** қойыў жолы менен шешейик. Қәне, балалар, апаңыздың үйин жаман көретугыныңыз қолларыңызды көтериң.

Данабай өзи биринши болып қол көтергени менен, бес баласында хеш қандай хәрекет болмады. Тек генжетайы ғана қолын елеңлетип қойды.

- Көтериң деймен! - деп жекиринди Данабай.

- **Зорлық сиясаты қәўипсизликти шийеленистириўи** мүмкин хәм оның **ақыбети толығы менен сизиң мойыныңызға шөгеди**, - деп дағазалады хәялы хәм Данабайдың усынысына **вето қойды** (О.Әбдирахманов).

Тәкирарлаў ушын сораўлар

1. Сөзлерди мәнисине сәйкес қолланыў дегенде нени түсинесиз?
2. Сөзлердиң көп мәнилиги деген не?
3. Қандай сөзлер омонимлер деп аталады?
4. Омонимлер қандай түрлерге бөлинеди?
5. Синонимлердиң стилистикалық хызмети хаққында айтып бериң.
6. Қолланыў өзгешеликлерине қарай синонимлер қандай түрлерге бөлинеди?
7. Көп текстлик антонимлер деген не?
8. Жупласқан синонимлер қандай мәниге ийе болады?

Сөзлердиң көп мәнилигиниң стилистикалық қолланылыўы

Омонимлер
Омоформалар
Омографлар

Таяныш сөзлер: Бир мәнили сөзлер, көп мәнили сөзлер, аўыспалы мәнили сөз, омонимлер, омоформалар, омографлар, омофонлар

Тилдеги сөзлер тек бир мәнили (мысалы, терминлер, санлықлар хәм т.б.) хәм көп мәнили болып қолланыла береді. Көп мәнили сөзлердиң анық мәниси тек өзи қолланылған контексти арқалы ғана анықланады.

Хәр қандай көп мәнилі сөздің мәнилері оның дәслепки, тийкарғы мәнісі менен байланысы болып келеди. Мысалы, «қызыў» феили белгили бир предметте температураның көтерилиўин билдиреди. Ал оның «жер бети қызды», «жумыс қызды», «қызып шықты», «қызып кетти», «қызып отырды» усаған дизбеклердеги мәнилері де дәслепки мәнісіне бир қанша жақын, мәнілес. Сөздің тийкарғы мәнісіне қарағанда оның аўыспалы мәнилерінде образлылық, көркемлик күшли болады. Сонлықтан да сөздің аўыспалы мәнилері хәр қыйлы стиллик қурал ретінде пайдаланылады (сөздің аўыспалы мәнилериниң көркемлеў қураллары хызметин атқарыўы ҳаққында «Троплар» бөлимин қараңыз).

Мысаллар: Барлығы класстан классқа атлады дейик, сонда неше процент болады? (О.Әбдирахманов). **Телефон зар еңирей берсин**, тыңламайман (О.Әбдирахманов). Полаттың асты шамаллап турыўы ушын ҳазирги заман имаратларының **тырнағында** тесик қалдырылады. (О.Әбдирахманов).

Ал биз, **өзиң жаққан оттың шаласы**,

Жанамыз. Өзиңиз адам еттиңиз. (И. Юсупов).

Жазыўшылар, шайырлар өз шығармаларында усындай образлылықты күшейтиў мақсетінде сөзлердің көп мәнилігинен жийи-жийи пайдаланады. Мысалы: "арқылдап, сыңқылдаған қыран күлки **оркестри** әлленемирде тынды. (О.Әбдирахманов)

Омонимлердің стилистикалық қолланылыўы

Сыртқы формалары (жазылыўы хәм айтылыўы) бирдей, бирақ мәнилері хәр қыйлы болған сөзлер-омонимлер көркемлеў қураллары сыпатында айтылажақ пикирди уйкасықлы, дыққат аўдарарлықтай етип көрсетеди. Сонлықтан да омонимлер каламбур, сөз ойынларын жасаўда кеңнен пайдаланылады. Мысалы:

Тойға барсаң бурын бар,

Бурын барсаң орын бар. (*нақыл*).

Омонимлерди бири биринен мәнилик жақтан ажыратыўда олардың синонимлері пайдаланылады. Мысалы:

- Айтпақшы, қайсы теманы айтып отыр едим?

- Қулақтың **қалқаны**

- **Қалқан!** Мына **шемиршекти** қулақтың **қалқаны** емес, ал қулақтың **пәнжиреси** деп алыў керек. **Қалқан** деген, қосшым урыс қуралы (О.Әбдирахманов). Мысалда «қалқан» - «қалқан» омонимлердің мәнилері олардың синонимлері арқалы түсиндирилген: 1) қалқан-шемиршек, пәнжере; 2) қалқан-урыс қуралы.

Омонимлер көбинесе хәр қыйлы сөз шақабынан болады хәм олар мәнилик жақтан бир бирине хеш байланыссыз хәм фәрезсиз болып есапланады: жас (киши)-жас (көздің жасы).

Мысалы:

Жас келиншек әўел аз-кем албырап

Дәрхал өзін жыйып алды да бирақ

Көзиме **жас** алдым, елжиреп кеўил (И. Юсупов).

Омонимлер тилде бир неше түрлерге бөлинеди:

1) Сөзлер гейде тек белгили бир формаларында ғана бири бири менен бирдей болып келеди. Мысалы:

Гөзал *тартар* музасының мәкәнына бул ўақта

Сазың ышқында жаңадан әўладлар ағылмақта

Мийнет ырысқысын бий миллет *тартар*

Ағып барар жер қайысқан *аламан*
 Кеўлимде сөнсе жаслық мухаббатым.
 Қалайынша мен шайыр бола *аламан*. (И. Юсупов)

Бундай омонимлер *омоформалар* деп аталады.

2) Сөзлердің жазылыуы хәр қыйлы болып, бірақ сөйлеуде олар бірдей болып айтылады. Бундай омонимлер *омофонлар* деп аталады: *бағ-бақ, немец-немис*. Бундай омофонлар сөйлеуде контекстсіз қолланылса, олардың мәнилерін анықлау қыйын болады. Мысалы:

Ақыллы *пара береді*,
 Ақмақ *бара береді* (нақыл)

Сөйлеу процесінде асты сызылған сөзлер бірдей айтылады, оларды тек айырықша интонация менен анықлап, бөліп айтқанда ғана ажыратыу мүмкін.

3) Бірдей болып жазылып бірақ сөйлеуде хәр қыйлы айтылатуғын сөзлер *омографлар* деп аталады: **тур** (турыу) - **тур** (жарыстың туры), **тире** (иркилис белгиси) - **тире** (тиреу) хәм.т.б.

Омонимлердің бул түрлері шайырлар тәрәпинен қосық қатарларында хәр қыйлы уйқасық ушын кең пайдаланылады.

Тәкирарлау ушын сораулар

- 1.Қандай сөзлер омонимлер деп аталады?
- 2.Омонимлер қандай түрлерге бөлинеди?
- 3.Омоформалар деген не?
- 4.Омографлар деген не?

Паронимлерди стильлик жақтан ажыратып қолланыу

Таяныш сөзлер: Паронимлердің өзгешелигі, қолланылыуы, қарақалпақ тилиндегі паронимия

Паронимлер - өз-ара түбірлес хәм айтылыуы жағынан бири бирине уқсас сөзлер. Олар бір сөз шақабына киреди. Бірақ паронимлер-мәнісі бойынша хәр қыйлы сөзлер, сонлықтан да оларды бири бири менен шатастырыуға ямаса биринің орнына екіншісін қолланыуға болмайды. Мысалы, *дипломат-дипломант-дипломник*. Булар айтылыуы жағынан бири бирине үнлес сөзлер, сонлықтан да гейде олар биринің орнына бири надурис қолланылып айтылажақ пикирди бузып көрсетеди. Хәқыйқатында: **дипломат**-дипломатия менен шуғылланыушы адам, **дипломант**-диплом менен наградланған адам, **дипломник**-диплом жумысын орынлаушы студент.

Сөйлеуде көбинесе орыс тилинен кирген паронимлер шатастырылып қолланылады, сонлықтан да олардың мәнилерін жақсы билиу керек. Мысаллар: *абонемент-обонент, адресат-адресант, диктат-диктант, фабрикат-фабрикант*.

Паронимия қубылысы қарақалпақ тилинің өз сөзлері арасында да ушырасады. Мысалы: *қосақ-қоспақ, қайтысқылыу-қайтыс болуу, хәмел-әмел, айуан хайуан* хәм т.б.

Тәкирарлау ушын сораулар

1. Паронимлер дегенимиз не?
2. Орыс тилинен кирген паронимлерге мысаллар келтирiң.

3. Қарақалпақ тилинің өз сөзлерінде ушырасатуғын паронимлерге мысаллар келтириң.

Синонимлердің стилистикалық функциялары

Синонимлердің стилистикалық функциялары

Идеографиялық синонимлер

Стилистикалық синонимлер

Таяныш сөзлер: Синоним, идеографиялық синонимлер, стилистикалық синонимлер, синонимлердің жумсалығы, синонимлердің стиллік өзгешеліктері, градация.

Түбірлері хәр қыйлы, бірақ аңлататуғын мәнілері бири бирине жақын хәм бир сөз шақабына жататуғын сөзлер **синоним** деп аталады: **сулыұ, гөззал, шырайлы** хәм т.б.

Синонимлер мәнісине хәм қолланыұ өзгешеліклерине қарай **идеографиялық** (ямаса семантикалық) хәм **стилистикалық** болып екиге бөлинеди.

Идеографиялық синонимлер нейтраль сөзлер болып, бири биринен тек өзлериниң тийкарғы мәнісиниң отеноклары арқалы өзгешеленеди. Олар бириниң орнына екіншиси қолланыла береді, ал егер бир гәпте қатар қолланылғанда, олар бир мәнини, түсиникти кеңирек анықлап, бирин бири толықтырып келеди. Мысаллар: Аў-қураллар да **гөнерди**, қайықлар да **тозып қиятыр** (К. Султанов).

Қорлық, азап-көрген күниң (Бердақ).

Стилистикалық синонимлер деп мәнілері бири бирине жақын, бирдей, бірақ стильлік бояўлары хәр қыйлы сөзлерге айтылады

Мысалы:

1. Жигитлер, **айтайын**, тыңлаң зарымды,

Мен **баян етейин** арзы-қалымды (Бердақ)

2. Мен қыздан көзимди аямай **қарап** турман. Қасымнан өтип баратырып, ол да маған бир **нәзер таслады**. (Ә.Қарлыбаев). Бул мысаллардағы синонимлердің екіншилери биринши сөзге қарағанда стильлік жақтан өзгешеленеди: олар образлылық мәниге ийе.

Синонимлерди дурыс таңлап қолланыұ арқалы айтылажақ пикир анық, хәр тәреплеме толық хәм көркем болып бериледи. Мысалы: Жүйкенди қытықлайтуғын қыз **қылығы ма**, келиншек **назы ма**, әйтеўир өзиниң бир **жилўасы** бар (К. Султанов). Ертеңги күниң **мийнети** бүгингиден аўырласып, келеси айдың **азабы** өткен айдың **қорлығынан** асып түсти.

Егер бир сөз бир гәптиң ишинде қайта-қайта тәкирарланып, оның синонимлери пайдаланылмаса, стильлік жақтан оны дурыс деп есаплаўға болмайды, себеби онда көркемлик азаяды. Мысалы: **Қасқырдан** бирден сескенген Рәўшан шалтлық пенене **қасқырға** умтылды. (Ж.Аймурзаев). Мысалда «қасқыр» сөзин екінши рет қолланбай-ақ оның орнына синонимин ямаса алмасық сөз пайдаланылғанда, гәп стильлік жақтан дурыс қурылған болар еди.

Стильлік жақтан синонимлер төмендеги белгилери менен бири биринен өзгешеленеди:

1. Синонимлер өзлериниң стилистикалық бояўына ийе болады, яғный олардың хәр қайсысы хәр стильге тән болады. Мысалы: Машинадан екінши бир адам түсип келди де, қолы менен **салып кеп жибергени**, көзиниң алды жарқ ете қалды... Тағы, тағы **урды**

(Г.Изимбетов). Мысалдағы «салып кеп жиберіу» - аўызекі сөйлеу стилине, ал «урыу»-нейтраль стильге тән сөзлер.

2. Градация (Стилистикалық фигуралар бөлімін қараңыз), яғный кем-кемнен күшейіу ямаса пәсейіу мәнилерін билдиреди,

Мысалы:

Жақында ғана сен таң едің бул жақта,

Сен **көбейдің**, сен **жайылдың**, **ғаўладың** (И. Юсупов).

3. Синонимлер жанрлық өзгешеліклерге, экспрессив мәнилеріне қарай да бири биринен өзгешеленеди. Мысалы: 1. Күн **әдеуір** уақыт болып қалғанда машина да жүрди (Н.Даўқараев). 2. Көпті **азайтты**, азды **туқым қурт етті** (К. Султанов).

4. Гейпара синонимлер өзінің қолланылыуы жағынан шекленген болады. Буған көбінесе диалектизм, профессионализм, архаизм, неологизм, хәм т.б. киреди: **сийрек-шашау**, **ләген-шылапшын**, **класс-жамай**, **революция-аўдарыспақ** хәм т.б. Мысалы:

Сүйлінлер көп бул өңірде,

Атың үркер дүрлегенде,

«**Қырғауылдың** хәр пәрінде

Әзирейілдің бир түгі бар»,-

деп дурыс айтар ғаррылар (И. Юсупов).

5. Синонимлер бир сөздің текстте жөнсіз қайталана бермеуі ушын да қолланылады. Мысаллар:

Бердимурат дурыс **айт**, **сөйлеме** жалған (Бердақ)

6. Жупласып келген синонимлер, яғный компонентлери бири бирине синоним болған жуп сөзлер улыўмаластырыу, күшейіу мәнилерін билдиреди. Мысалы:

Жерди, көкті **қайғы-хәсирет** қаплады (Күнхожа).

Ели-халқына пайдасыз азамат үстине ел қонбаған шөл менен тең (Т.#айыпбергенов).

Тәкирарлау ушын сораулар

1.Синонимлердің стилистикалық хызмети ҳаққында айтып берің.

2.Қолланыу өзгешеліклеріне қарай синонимлер қандай түрлерге бөлінеди?

3.Идеографиялық синонимлер деп қандай синонимлерди айтамыз?

4.Стилистикалық синонимлер деп қандай синонимлерди айтамыз?

5Жупласқан синонимлер қандай мәниге ийе болады?

Антонимлердің стилистикалық қолланылыуы

Антонимлер

Контекстлик антонимлер

Жупласқан антонимлер

Таяныш сөзлер: Антонимлер, антонимлердің кәркем шығармалардағы хызмети, антитеза, контекстлик антонимлер, жупласқан антонимлер

Мәнилери бири бирине қарама-қарсы сөзлер антонимлер деп аталады. Сөзлердің бири бирине қарама-қарсы қойылыуы арқалы олардың мәнилери арасындағы паркы ашып көрсетиледи. Сонлықтан да антонимлер көркем әдебиятта (әсиресе поэзияда), публицистикада көркемлеу қураллары сыпатында хызмет етеди. Мысаллар: **Алдына**

адым атлайын десе, **артында** енеси зарлап тур. **Артына** қайтайын десе, **алдында** атасы бозлап баратыр (К. Султанов).

Биразлар **аш**, биразлар **тоқ**,
Тоқ адамның қайғысы жоқ,
Аш адамның уйқысы жоқ.
 Оны **тоқлар** билген емес (Бердақ)
Қара қаллар **ақша** жүзге жарасар (И. Юсупов).

Антонимлердеги қарама-қарсылық, контрастлық мәни аўызеки халық творчествосында (нақыл-мақалларда, жумбақларда, ертеклердің басламаларында) көринеди. Мысаллар:

Жаманның жақсысы болғанша, **жақсының жаманы** бол.
 Душпан күлдирип айтады, дос **жылатып** айтады.
Көпке жуўырған **аздан** бос қалады.
Алыстан арбалағанша **жақыннан** дорбала.
 Аттан **бийик** ийттен **аласла**.
 Бир **бар** екен, бир **жоқ** екен,
Аш екен де **тоқ** екен.

Антонимлер тилдеги күшли стилистикалық кураллардың бири антитеза («Стилистикалық фигуралар» бөлимин қараңыз) ушын көп пайдаланылады. Мысаллар:

Басы қутлы, **соңы** ұайран, Бозатаў
Жоқ едим, **бар** болдым кәмалға келдим (Әжинияз)
 Бахытлы **ғаррылық**-екінши **жаслық**
 Бағана **жас** көрсем енди **ғаррысаң** (И. Юсупов)

Гейпара сөзлер жекке турғанда бири бири менен антоним болмаса да, айырым контекстлерде қарама-қарсы қойылып антонимлик хызметте келеди. Бундай антонимлерге контекстлик антонимлер делинеди. Мысаллар:

Ашыў душпан, **ақыл** дос, ашыўыңа ақыл қос (*нақыл*).
 Сырты **ақ** та, иши толы **кир** екен (*Омар*)

Жупласып келген антонимлер, яғный компонентлери өз-ара антонимлик қатнаста турған жуп сөзлер улыўмаластырыў мәнисине ийе болады. Мысалы:

Ыссы-суўығына көнгенбиз, бәлким (И. Юсупов).
 Күйгенимнен **жақсы-жаман** сөйлермен (А. Мусаев)

Гейпара антонимлер өз-ара дизбеклесип, аўыспалы мәнидеги сөз дизбегин дүзеди. Қарама-қарсы мәнидеги сөзлердің бирин бири анықлап келиўи арқалы предметке айырықша баға бериледи. Тилде бундай дизбеклер **оксиморон** деп аталады: **өли жанлар**, **қорқақ батыр**, **ғарры кемпир**, **еркек хаял** хәм .т.б

Мысалы:

Ақ шашлы **ғарры мамалар**
 Белине қалта байлаған (Ер Зийўар)

Тәкирарлаў ушын сораўлар

- 1.Қандай сөзлер антонимлер деп аталады?
- 2.Контекстлик антонимлер деген не?
- 3.Жупласқан антонимлер қандай мәниге ийе болады?

ТИЛДИҢ АКТИВ ХӘМ ПАССИВ СӨЗЛИК СОСТАВЫНДАҒЫ СӨЗЛЕРДИҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚӘСИЙЕТЛЕРИ

Таяныш сөзлер: Жийи қолланылатуғын сөзлер, пассив сөзлер, гөнерген сөзлер, тарийхый сөзлер, архаизм, неологизмлер, неологизмлерди өзлестиріуі, сөзлерди калькалау, жеке неологизм, қысқарған сөзлер, аббревиатура

Тилдиң сөзлик составындағы сөзлер өзлериниң қолланылыуы жийилигине қарай актив сөзлер хәм пассив сөзлер болып екиге бөлинеди.

Актив сөзлер қатарына белгили бир тилде сөйлеушилер ушын түсиникли хәм турмыста жийи-жийи қолланылып жбрген сөзлер киреди.

Пассив сөзлер кбнделикли турмыста көп пайдаланылмайды, олардың қолланылыуы өриси бираз шекленген, тар болып келеди, себеби олардың бир қатары еле көпшиликке мәлим емес жаңа сөзлер болса, ал екінши бир топары қолланыудан шығып баратырған, сол себептен көпшиликке түсиниксиз хәм аз қолланылатуғын сөзлер болып есапланады. Сонлықтан да пассив сөзлер қатарына гөнерген сөзлер хәм неологизмлер киреди.

Архаизм хәм тарийхый сөзлердиң стилистикалық функциялары.

Гөнерген сөзлер: тарийхый сөзлер (қолланыудан шығып қалған предмет, қубылыс, тбсиник атамалары) хәм архаизм (орнына жаңа сөз пайда болғанлықтан шығып қалған сөзлер) болып екиге бөлинеди.

Тарийхый сөзлер әдебиятта өткен дәуірлердеги предметлердиң атамасы ретинде қолланылады, тарийхый шығармаларда сол дәуірдиң конкрет реаль картинасын, оның колоритин көрсетиуі ушын пайдаланылады: **Болыс, ақсақаллар**дың көктен тилегенин жерден берди (Т. Қайыпбергенов). Келген соң қанша бий, қанша **жасауыл**, қанша **ақсақаллар ақ патшаға** ант таярлағанын Маман бийден еситкенлерине қарамай шақыртылған бийлер жыйналаман дегенше Ғайып ханның бийндеги барлық **ахиднамаларды** алдырды (Т. Қайыпбергенов)

Дүзилиси **шақырықтың пәрик** хәм **урқан**,
Басын байлау ушын дәркар жип арқан,
Тусақа, былғауыш хәм **жулын, тарқан**,
Бөзде алдыңғы орын тутқан **шығыршық**,
Пәстек, сабау, келеп ағаш, бйиншик,
Қазық, түте, тағы басқа түйиншик,
Гөне азбырай, бөз қуралы, хош болың.
Ойнақшып қолымдатурмай жылпылдап,
Мәки менен бирге сенде қылпылдап,
Қаққанда тарса-тарс тийген сылпылдап
Мәки, найза, сазғап, сазым, хош болың.

(Х.Ахметов, «Хош болың»).

Архаизмлердиң стилистикалық хызмети жүдә хәр қыйлы. Олар да тарийхый сөзлер сыяқлы хәр дәуірдиң колоритин беріуі ушын қолланылады: Мәселен, Х. Ахметовтың қосықларында бұрынғы Еркін властының дәслепки жыллары жаңадан пайда болған, сол дәуір ушын неологизм болған сөзлер көплеп ушырасады. Бирақ бул сөзлер соңғы дәуірде басқа сөзлер менен алмастырылып, архаизмге айналып кетти: 1) **Қаллаш**, батрак, сениң кеңсе сайлауың.

2. Ашып жикти, бай хәм бекти жой араңнан, **жамайым**.
3. Ресейде дөрөп уллы **төңкерис**.
4. **Жойбарды** толтырыу болсын сбрениң

Сондай-ақ қарақалпақ тилиндегі айлардың ески атамаларыда архаизмге киреди. (Хамал, Сәуір, Жаўза, Саратан х.т.б.) себеби олардың орнында енди басқа сөзлер қолланылады.

Архаизмлер тарийхый шығармалардағы персонажлардың тиллеринде де келтириледі: Маман бағадырларды марапатлады, **ахун ахиднаманы** көширип үлгерсе, урыўдың **мөри** салынып, **тамғасы** басылыўы онша мүшкилге түспейди (Т. Қайыпбергенов)

Гейде олар салтанатлы стильде қандай да бир көтериңкиликте билдириў мақсетинде пайдаланылады. Мысалы:

Дүнья әўел бир сум перийзат болып,
 Ышқы кийиклерин көп қуўалатты.
Соңыра үмит көшким гүл опат қылып,
 Шексиз ғам қайғының селине атты.
 Жбзим жанталасып сел қушағында,
 Сел емес, әрманлар **умманы** еди,
 Заманым инсанның **хижран дағында**
 Гүлдей шөлиркеген заманы еди.
Илми-мағрипеттен хақыйқат гөзлеп
 Мен сонда гүмбези Даўўар көргенмен,
Ахли данышлардан тәлимат излеп,
 Талай уллы мәжилислерге киргенмен.
 Лекин ҳеш мәжилис, ҳеш данышпанның
 Заман **тәдбийрине** ақыл жетпеди.

(И. Юсупов, «Әжинияздың монологи»)

Неологизмлердин стилистикалық хызметі.

Илимий-техникалық хәм расмий әдебиятларда неологизмлер номинативлик хызмет атқаратуғын болса, көркем әдебиятта олардың хызметі хәм соған байланыссы қолланылыў өриси бир қанша кеңирек болады.

Жанадан пайда болған сөзлер тек дәслепки ўақытта ғана неологизмлер болып есапланады. Кейининен олар яки улыўма халықлық лексикаға кирип кетеди яки қолланылыўдан шығып қалады (ямаса басқа сөз бенен алмастырылады). Мәселен, рус тилинде «искусственный спутник земли» атамасы қарақалпақ тилинде дәслеп «Жердиң жасалма жолдасы» деген атамада неологизм болып қолланған болса, соңынан ол, «Жердиң жасалма жубайы» деп аталып неологизм болды.

Қарақалпақ тилинде неологизмлер еки тбрли усыл менен пайда болып киятыр:

а) неологизмлерди рус тилинен өзлестириў арқалы: *космонавт, аэробус, КВН, информатика* хәм т.б.

б) рус тилиндегі сөзлерди калькалаў арқалы. Мәселен, хәзирги қарақалпақ тилинде төмендегі неологизмлер тек со4ғы жыллары ғана калькалаў нәтийжесинде пайда болды: *қайта қурыў, жеделлестириў, парахат бирге ислесиў, өзін-өзи тәмийинлеў, жәмийетти буннан былай да демократияластырыў* хәм т.б.

неологизмлер айырым жазыўшы яки шайыр тәрәпинен де дәрәтилип хәр қыйлы стильлик хызмет атқарады. Бирақ бундай неологизмлер улыўма халықлық тил ушын ортақ болмай, тек сол жазыўшы ямасашайырдың тили ушын жеке неологизм болып есапланады. Мысаллары:

1. Кейининлеги он төрт жасар Арысланды
Жетимханасына сазыўар етти.
2. Қызға зиндан Толыбайдың үйлери-

Сөзімнің ең хасылы даныш-данамыз

(А. Дабылов, «Бахадыр»)

Бундағы «жеимхана», «даныш-дана» сөзлерін Е. Бердимуратов жеке неологизмдер деп айтады¹.

Әлбетте, хәр қандай жеке неологизм сол тилдің ишки сөз жасау ызыамлылықларына тийкарланады. Мысалы: Усы бир **микромәуирит** өлимнің қорқынышы силейткен мынау қара сүлдерге бир әсирден узақ көринди (Ш. Сейтов). Бул оқабазланған сайын, ғарры да жағаларын дүзеңкиреп **журинтазлана** баслады (Ш. Сейтов). Бундай жекке неологизмдер **о к к а з и о н а л и з м** деп аталады.

Қарақалпақ тилинде соңғы ўақытлары пайда болған қысқарған қоспа сөзлер хәм аббревиатуралар да неологизмдер қатарына киреди. Олардың көпшилиги дерлик рус тилинен өзгериссиз қабыл етилип, тек айырымлары ғана калькалау арқалы жасалған: БМШ (Бирлескен Миллетлер шөлкеми), НТР (научно-техническая революция), ЭВМ (электрон есаплау машинасы), басбух (бас бухгалтер), ҚМУ (Қарақалпақ мәмлекетлик университети) хәм т.б. Мысалы: Бир неше кбнлерден кейин хаялым **басбух** лаўазымына көтерилди (О. Әбдирахманов)

Аббревиатуралар бир сөздің ямаса сөз дизбегиниң қысқарып қолланылыўынан жасалады. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги аббревиатуралардың көпшилиги рус тилинен өзлестирілген сөзлер: **зам, баскет, член-корр.** хәм т.б. Мысалы: Техникумды тамамлап енди **госқа** таярланып жбрген кбнлерим (Ш. Сейтов). Аббревиатуралар қысқа хәм ықшамлы етип сөйлеўге мүмкиншилик береди.

БАСҚА ТИЛЛЕРДЕН КИРГЕН СӨЗЛЕРДИҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ

Таяныш сөзлер: Араб-парсы сөзлери, орыс тилинен кирген сөзлер, сөзлердің стилистикалық мақсетлерде қолланылыўы, экзотизм

Қарақалпақ тилинің лексикасында түпкиликли қарақалпақ сөзлери менен бир қатарда хәзирги ўақытта араб, парсы тиллеринен кирген хәм русша,, интернациональ сөзлер де белгили орын тутады.

XX әсирдің басына шекемги өзлестирілген араб-парсы сөзлери хәзирги қарақалпақ тилинің өз сөзлериндей болып биротала тилимизге сиңисип кеткен. Мысалы, тәжик-парсы тиллеринен өзлескен сөзлер: **пахта, қырман, бахыт, қағаз, хат, жан, үмит, шийрин, душпан, мийман** хәм т.б ; араб тилинен кирген сөзлер: **халық, пикир, хайўан, қымбат, мектеп, сүүрет, пайда, есап, әскер, қарар, мәжилис, әжайып** хәм т.б.

Араб парсы тиллеринен динге байланыслы өзлескен сөзлердің биразы гөнерип хәзирги тилден биротала шығып қалды: **медресе, дуўа, ийман, пайгамбар, ийшан, пахта** хәм т.б. Ал олардың гейпаралары хәзирги тилде пбткиллей жаңа мазмунға ийе болып қолланылып киятыр: **илим, муғаллим, руўх, арза, мектеп, дәреже, сарай, устаз** хәм т.б.

Хәзирги тилдеги араб-парсы сөзлери қарақалпақ тилинің өз сөзлери менен синоним болып қолланыла береди: муғаллим-оқытыўшы, дурыс-туўры, мийман-қонақ хәм т.б.

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тилинің лексикологиясы, Нөкис, 1968, 235-бет.

Тилимиздеги араб-парсы сөзлери көбинесе китабий тилде (абстракт лексикада, көтеріңки ямаса салтанатлы стильде) өнімлірек қолланылады: **хақыйқат, алым, руўх, пикир, жәмийет, ұатан, мәжилис, хұрмет, хызмет, мәнзил, нышан, мийман, бағадыр, қахарман, шадыман, бахыт, дана** хәм т.б.

Хәзирги қарақалпақ тилинің лексикасындағы өзлестирме сөзлердің ишинде рус тилинен кирген сөзлер үлкен группаны курайды.

Рус тилинің сөзлери қарақалпақ тилине Омар шайыр жасаған дәуірлерде-ақ кире баслады: **уезд, болыс, пристав, самовар** хәм т.б. Мысалы, Омар шайырда:

Орыс зәкүнинде шегер **папыраш,**
Келгениме бир ай болды **как рас**

Соннан берги **расходты** нетесең,-деген «Экономикалық хәм мәдений өзгерислерге, илим хәм техника жетискенликлерине, рус тилин еркин үйрениўге хәм сол тилде екинши тилде сөйлеўши халық пенен қатнас жасаўға, баспа сөздің раўажланыўына байланыслы тилимиздің лексикасы толып атырған рус сөзлери, рус тили арқалы басқа тиллерден кирген сөзлер хәм терминлер менен байыды»¹. Хәзирги ўақытта рус тилинен өзлескен хәм ол арқалы Батыс Европа тиллеринен кирген сөзлер хәм терминлер илим хәм техниканың барлық тараўларында, күнделикли турмыста кеңнен қолланылады. Олардың биразлары қарақалпақ тилинің өз сөзлери менен синоним болып та келе береді: **закон-нызам, заң, экзамен-имтихан, критика-сын** хәм т.б.

Рус тилинен келген сөзлер хәзирги қарақалпақ тилинде хәр қыйлы стилистикалық мақсетлерде қолланылады:

1. Қахарманлардың тилинде олардың характеристикасы ушын, олардың «саўатлылығын» көрсетиў ушын қолланылады. Мысаллар: - Маған **измена** болды, **понимаешь**,-деп лепирдим (Ш. Сейтов)

Не қызық көрдим деп кетесиз ертең?

Бир ул, бир қыз-тамам! **Подвести черту** (И. Юсупов).

Бирақ сен ўадырлап балаларға **мешайт етпе** (О. Әбдирахманов).

Бундай русизмлер көркем әдебиятта көбинесе сатиралық образ жасаў ушын хызмет етеді. Мысаллар: **За оскорбление личности**, билесеңбе неше жыл алатуғыныңды? **Слушай** саған айтаман, -деп бақырды (Ш. Сейтов).

Ал маған гүр-рес керек, **понимаешь**,-деп,

Теңселер мәсликтен көзи мөлдиреп (И. Юсупов).

2. Рус тилинен келген сөзлер гейде айырықша экспрессив мәни бериў ушын да қолланылады. Мысалы: Үсти басым әкели балалардикинен де **ход** (Ш. Сейтов). Сен, қатын, бала тәрбиясынан **ноль** болып турып, мениң алдымды кескеслей берме. (О. Әбдирахманов).

3. Фонетикалық жақтан өзгертилип, бузып қолланылған сөзлер әдебий қахарманның рус тилин жақсы билмейтуғынын ямаса бул сөзге дурыслап түсинбейтуғынын көрсетиў ушын пайдаланылады: **большой-большевик, дилгирам-телеграмма**. Мысалы: ... бир адамның баласындай үн қосып; «**Здрава желаем, товарищ Есжан баба!**» - деп бақырдыма де (Ш. Сейтов).

Мен Шайдакып дегенмен. **кәмандиярман**. (Ш. Сейтов).

Басқа тиллерден кирген сөзлер сондай-ақ хәр қыйлы халықлардың турмысын, үрп-әдетлерин, тил өзгешеликлерин көрсететуғын **экзотикалық лексикада** кеңнен қолланылады. Бундай экзотизмлер сол халықлар хаққында улыўма түсиник береді. Мысалы: Ол келе сала: Әже үйге **қақамлар гелияр**, деди (Б. Бекниязова).

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы, Нөкис, 1968, 171-бет.

Той деген бул халықтың гәзийнесидур,
 Кеўилдиң дүбирли әндийшесидер,
Шанлы захметкештиң мәртебесидур,
 Тойларға улассын тойы түркменниң

Жаса, **вива Куба**, жалынлы атаў

Ушқыр **ләфәрлерин** хәм **нарым-нарым**
 Бәри, бәри ортақ, туўысқанларым

(И. Юсупов).

Экзотизмлер көркем шығармаларда орынлы қолланылыўы керек, себеби олар хәдден тыс көп қолланыла берсе, қосымша комментарийларды талап етеди хәм шығарманың көркемлигин төменлетеди.

Фразеологиялық қураллардың стилистикалық қолланылыўы

Таяныш сөзлер: Фразеологизмлер, фразеологизмлердиң образлылығы, жай сөзлер менен синоним болған фразеологизмлер, фразеологизмлердиң өз-ара синоним болыўы, көркем шығармадағы нақыл-мақаллардың хызмети, эпиграф, ушырма сөзлер

Фразеологизмлер - өзиниң составындағы сөзлердиң мәнисинен өзгеше, аўыспалы мәниге ийе болған сөз дизбеклери. Олардың мәнилери контекст арқалы анығырақ көринеди. Мысалы: Қоңсымыз Маорыся кемпирден тоқыў илимин үйренгени де **далаға кетти** (С.Жумағұлов.). Мысалдағы «далаға кетти» фразеологизми «пайдасыз болды» деген мәнини аңлатып тур.

Хәр қандай фразеологизмлер жай сөзлерге ямаса сөз дизбеклерине салыстырғанда эмоциональ-экспрессивлик мәни образлық күшли болады. Соның менен бирге олардың биразларында хәр халықтың миллий колоритиде сәўлеленеди. Мысаллар: **Жанын келиге қамаў, кемеси қырға шығыў, көрпеге қарай аяқ созыў, жылқысы таўға шығыў, шашбаўын көтериў, тақан шайысыў** х.т.б. Мысалы. Хәзир фактлер тастыйықланады деп акт дүземен...- деди ол директордың **жанын келеге қамап** (О.Әбдирахманов.).

Усындай өзгешеликлерине байланыслы фразеологиялық сөз дизбеклери стилистикалық мақсетте жүдә кең пайдаланылады. Фразеологизм жай сөзлер менен синоним болып келеди. **Ийт өлген жер-алыс, аўзына қум қуйыў-үндемеў, ушпаға қанаты болмаў-асығыў, қас пенен көздиң арасында-тез, ат үсти-үстиртин** х.т.б. Бундай синонимлик қатарлардағы фразеологизмлерди жай сөзлерге салыстырғанда көркемлик образлылық күшлирек болады. Мысалы: **Жалтырат өкшенди!** Қуўың бул пести (И.Юсупов.).

Сизлердиң усы хармасынға келгениңиздиң өзине **төбемиз көкке жетти** (О.Әбдирахманов.). Қыз пақыр қашанға шыдасын, мине, **аўызына да ылай сыйпап кетти** (О.Әбдирахманов.).

Фразеологиялық сөз дизбеклериниң өзлери бир-бирине синоним болып та келе береді. Сонлықтан да көркем шығармаларда олар мәнилик өткирлигине, образлылығына қарай таңлап алып қолланылыўы мүмкин: **қас пенен көздиң арасында-көзди ашып жумғанша-кирпик қаққанша, аўзы менен қус салыў-тил менен орақ орыў: оты өре жанбаў-басы писпеў, салысы суўға кетиў- ийни түсиў.**

Өз-ара синоним болған фразеологизмдер бири биринен стильлік жақтан ажыралып турады: **қайтыс болыў-пайманасы толыў-муқ қабыў**. Мысалы: Сениң жигитлеңиң **қуры қол еки қолын мурнына суғып** қиятыр. (Қ.Ирманов.).

Фразеологиялық сөз дизбеклері көркем әдебиетте публицистикалық стильде хәм сөйлеў тилинде кеңнен қолланылып, хәр қыйлы эмоцианаль-экспрессивлік белгилерге ийе болады.

Гейде көркем шығармаларды жазыўшылар белгили бир мақсетте айырым фразеологизмдерди өзгертиңкиреп, күшейтип, сөз қосып та қолланыўы мүмкин. Мысаллар: Өзи зорға күн көрип отырған елдиң **басына қурбақа жаўдыда турды**. (Т.Қайыпбергенов.). Ұәлий аға ўақтында **атқа минген деседи** (О.Әбдирахманов.). Соң бүгин ислейжақ болып атырған барлық жұмысларыма **қолды бир-ақ силтедим** (С.Жумағулов.). Телеграммаларды байының қолына тутқызып, өзи **жер тоқпақлаўға** киристи (О.Әбдирахманов.).

Нақыл-мақаллар хәм ушырма сөзлердиң стилистикалық қолланылыўы

Нақыл-мақаллар. Ушырма сөзлер

Фразеологизмдер менен бир қатарда халық нақыл хәм мақаллары да тилдеги ең күшли көркемлеў куралларының бири болып табылады. Олар әдебий шығармалардағы көркемликтің образлықты арттырып, пикирди тереңлетиўге жәрдем етеди.

Мысалы:

Дос адам өлшемей **сыртынан тон пишпес**
Сүринсең сөз ерип изиңе түспес,
Алп анадан, ат бийеден,
Мәртлигине тарттың бала. (И. Юсупов)

Нақыл-мақаллар көркем шығармалардағы қахарманларға характеристика бериў, олардың ишки дүньясын ашып көрсетиў ушын кең пайдаланылады. Мысалы:

Отырсам болдым опак,
Тура келсем болдым сопақ (Бердақ)
Биймезгил шақырған таўықты жулар
Түнде менлик қандай жұмысыңыз бар.
Бирақ олар берилмес жағылған менен
Нақыл бар: «**Мантыққан тал қармар**» деген
(И.Юсупов)

Нақыл-мақаллар көркем шығармалардың атамасы оларға эпиграф сыпатында да қолланылып, сол шығарманың тийкарғы мазмунын ашып бериў ушын хызмет етеди. Мысалы: С.Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе» комедиясы, Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстанының» екінши бөлими - «Бахытсызлар» романына эпиграф сыпатында берилген «Үлкен үйге не керек болса, кишкене үйге сол керек» нақыллары сол шығармалардың тийкарғы мазмунын ашып көрсетиў ушын қолланылған. Гейпара жазыўшылардың, шайырлардың, илимпазлардың, жәмийетлик искерлердиң шығармаларынан алынған айырым цитаталар, үзиндилер терең хәм көркем мазмунға ийе болыўына байланыслы тилде кең қолланылып афоризмдерге айналады. Лексикада оларды ушырма сөзлер деп атайды. Бундай ушырма сөзлерде нақыл-мақаллар сыяқлы, көркемлеў куралы хызметин атқарады. Мәселен, Күнхожаның

«Аспанға ушырсаң болса қанатың

Шад боларсаң шадлы болса елатың»

Әжинияздың:

«Жерхәм ел билендур ер хәм жер билен,
Жерсиз елдиң өмири дәрбе дер билен» ямаса
«Бул дүньяның көрки-адам баласы»

Бердақтың:

«Бул дүнья дүнья болғалы
Патша әдил болған емес» ямаса
«Жөнсиз қырық күн қайғы уғайым шеккеннен
Ден саўлықта бир шадлық жақсырақ»

усаған қатарлары хәзирги ўақытта кең таралған ушырма сөзлер қатарына киреди.

Гейпара шығармалардың атамалары да ушырма сөзлерге айналып кетеди. «Өли жанлар» (Н.В.Гоголь), «Қаплаўлы адам» (А.П.Чехов) ҳ.т.б.

1. Жай сөзлер менен синоним болып келетуғын фразеологизмлер.
2. Өз-ара синоним болып келетуғын фразеологиялық соз дизбеклери.
3. Нақыл-макаллардың стильлик хызмети
4. Ушырма сөзлердиң стилистикалық қолланылыўы

Морфологияның стильлик имканиятлары

Жоба:

Атлықтың стилистикасы

Келбетликтің стилистикасы

Санлықтың стилистикасы

Алмасықлардың стилистикасы

Фейил формаларының стилистикасы

Рәўиш хәм көмекши сөзлердиң стилистикалық қолланылыўы

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы, Нөкис, 1990.
2. Қунғуров Р. Стилистика имени существительного в узбекском языке, Тошкент, «Фан», 1983.
3. Қличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.
4. Содикова М. Фъел стилистикаси. Тошкент, «Фан», 1975.
5. Сыздықова Р. Көркем әдебият тилин зерттеў аспектери. ҚазССР”А хабаршысы, 1990.
6. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, 1983.

Тилдиң морфологиясы да хәр қыйлы стилистикалық ресурсларға бай. Белгили бир ойды, пикирди билдириўде мәнилери бир-бирине жақын бирақ қурылысы жағынан хәр қыйлы болған морфологиялық вариантлар синонимли кеңнен пайдаланылады. Морфологиялық стилистикада хәр бир сөз шақабы категорияларының стилистикалық бояўлары, олардың тилдеги функциональ стиллерге қатнасы анализленеди, себеби қәлеген форма барлық стиллер ушын бирдей болып келе береді. Мәселен қарақалпақ тилинде фейилдиң хәзирги мәхәл формаларының -ыўда// -иўде, -мақта//-мекте

формалары көбінесе тек публицистикалық стильге, ал атлықтың тартым категориясының биринши бет көплек саны илимий стиль ушын тән формалар болып саналады.

Сөз формаларының стилистикалық өзгешеликleri тийкарынан мәнили сөз шақапларында (атлық, келбетлик, санлық, алмасық, фейил) анық көринеди, ал басқа сөз шақаплары өзлериниң ондай спецификалық формаларына ийе емес. Мәселен, көмекши сөзлер тек мәнили сөз шақаплары менен бирге қолланылып ғана оларға қосымша мәнилер жүклейди. Сонлықтан да олар сол мәнили шақаплары менен бирге алып қаралады ямаса гәптеги стильлик хызщметине байланыслы олар синтаксислик стилистикада анализленеди.

Атлықтың стилистикасы

Таяныш сөзлер: Морфологияның стилистикалық ресурслары, морфологиялық вариантлар, сөз формаларының стилистикасы, көплек мәни, атлықтың грамматикалық формасы, тәкирар сөз, жуп сөзлер, сөз дизбеги, -лар/лер аффикси, келбетликлерди калькалау, тартымланған атлықлар, метафоралық қәсийет, сеплик формалары, сеплик формаларының жалғаныуы, сепликлердиң тиркеуишлер менен синоним болып келиуи, өз-ара синоним сеплик, субъектив баха, эмоцианаллық-экспрессивлик мәнилер

Атлықтың стилистикалық өзгешеликleri оның сан, тартым хәм сеплик категориялары, сондай-ақ оның субъектив баха бериуши формалары арқалы көринеди.

Көплек формасының стилистикасы

Хәзирги қарақалпақ тилинде көплек мәни үш түрли усыл менен билдириледи: лексикалық, морфологиялық хәм синтаксислик.

1. Гейпара атлықтар грамматикалық формасы бойынша бирлик санда қолланылса да, өзиниң гәптеги мәниси бойынша жәмлеуди, улыўмаластырыуды аңлатып, көплекти билдиреди, яғный бир предмет арқалы сол предметтиң көплиги түсиниледи. Бундай форма көплектиң лексикалық усыл арқалы билдирилиуи делинеди: Бул дүньяның көрки - адам баласы (Әжинияз). Мысалдағы адам баласы сөзи арқалы тек бир адамның баласы емес, ал улыўма адамзаттың балаларын түсинемиз. Сондай-ақ Қарақалпақстанда пахта, салы өсириледи, ямаса Жай гербиштен салынған деген гәплердеги «пахта», «салы», «гербиштен» сөзлери улыўмалық мәниге ийе.

Бундай улыўмаластырыу, жәмлеу мәнисиндеги атлықлар нақыл-мақалларда көплек қолланылған. Мысалы:

Ер басына күн туўса, етиги менен суў кешер,
Ат басына күн туўса, аўызлығы менен суў ишер.
Қойшы көп болса, қой харама өледи.

2. Көплектиң синтаксислик усыл менен жасалған формалары (тәкирар сөзлер, жуп сөзлер, сөз дизбекleri) көбінесе күшейтиу мәнисине ийе болады хәм көбінесе көркем әдебиятта, сөйлеу стиленде өнимли қолланылады: сансыз мал, көп-көп рахмет, мол дүнья, нешше-нешше олжа, ақ алтын, кәрўан-кәрўан. Мысаллар: Қоржын-қоржын олжа, қап-қап дән наўадай қуйып тур (Ш.Сейтов).

Анаў қойың өрис-өрис,
Сыйырың жүр гүрес-гүрес (Күнхожа).

Олардың азық-аўқаты, жаў-жарағы, кийим-кеншеги – бәри ханның мойнына (К.Мәмбетов).

3. Хәзирги қарақалпақ тилинде көплек мәни, тийкарынан, морфологиялық усыл менен -лар// -лер аффикси арқалы билдириледи. Бул аффикс предметтиң биреу емес,

бирден артың көп екенін аңлатады. Мысалы: Бул гүңкилдилердің бәрінен де сырттағылар бийхабар еді (Ш.Сейтов).

Көплік аффикси -лар// -лер өзіннің тийкарғы мәнісіне қосымша басқа мәнілерде қолланылып, хәр қыйлы стилистикалық мақсетлерде пайдаланылады.

1. Санлықтардан кейін қолланылған атлықтар әдетте бірлік сан формасында тұрады. Мысалы: Оларда енді жигирмалаған англичан бесатары менен онлаған мылтық бар (К.Мәмбетов). Буның себебі: атлықтың алдындағы 1 ден артық болған санлықтың өзи-ақ предметтің көплигін, биреуі емес екенлігін ақлатады. Бірақ қарақалпақ тилинің хәзирги нормасы бойынша үлкен муғдарды билдириуши санлықтардан кейін атлықтар көплік формада қолланыла береді. Мысалы: Соның ушын миллион аналар жүрегінде өмирлікте жасайды. (А.Бегимов.).

Сондай-ақ санлық пенен атлықтың арасында басқа анықлауыш сөзлер болғанда да, атлық көплік формада қолланылады. Мысалы: Ол кисинің онлаған ири-ири буғалары бар. (С.Жумағулов.).

2. Мәнісі бойынша жәмлеуді, улыұмаластырыуды билдиріп, өзи ишки жағынан бирнеше түрлерге бөлінетуғын предметлерди билдириуши атлықтар көплік көрсеткишин бирдей қабыл ете бермейді. Қарақалпақ тилиндеги бундай сөзлердің биразы көплік аффиксин қабыллап қолланылады: ыдыслар, халықтар, көрпе-төсеклер хәм т.б. Ал орыс тилинен қабыл етилген гейпара атылқларға қарақалпақ тилинде -лар// -лер аффиксин жалғап сәйкес деп қарауға болмайды, себебі олар орыс тилинде көплік сан аффиксин қабыл етпейді.

3. Айырым абстракт мәнідеги атлықтарға жалғанып, -лар// -лер аффикси оларға бахалау, күшейтуі мәнілерін береді. Мысалы: Кеуиллер хош, әлле қандай қууанышқа бөленип тұрғандайман (Ж.Аймурзаев). Мысалдағы «кеуиллер» формасы сөйлеушинің өз кеулине қанаатланыушылығын билдиреді.

4. Санауға болмайтуғын предмет атамаларына жалғанып, көплік аффикси сол предметтің түрлерін, сортларын, группаларын билдиреді. Мысалы: суулар көп; газли суулар; миенарль суулар хәм т.б.

5. Меншикли атлықтарға жалғанып келгенде -лар// -лер аффикси төмендеги мәнілерди аңлатады:

а) предметтің көплеген емес, ал сол предметти хәм оған уқсас, жақын предметлерди ақлатады. Мәселен, Ташкентлерде болып қайттым дегенде, тек ғана бир Ташкент емес, ал басқа қалалар да қосып түсиниледи. Мысалы: Базда усы кеңсениң жоқлығынан дәрдесерге түсип, Дәулетбайлар жыйналыс та өткере алмай жүретуғын еді (Т.Қайыпбергенов) Мысаллардағы *Дәулетбайлар* атлығы Дәулетбайды хәм оның менен бирге ислейтуғын адамларды билдиріп тұр.

б) белгили адам атларына, фамилияларына жалғанып, сол адамды емес, ал соған усаған адамларды билдиреді, бул ўақытта меншикли атлық ғалабалық атлыққа өтип кетеді. Мысалы:

Геологлар - дала робинзонлары (И.Юсупов).

«Тууылар жаңа дала Дантелери»

Деген хабар бардай отырысында... (И.Юсупов),

Көркем әдебиятта хәм публицистикалық стильде белгили адамлардың ямаса әдебий қахарманлардың көплік формада қолланылыуы күшли образлылықты пайда етеді: маниловлар, отеллолар, гүлпаршынлар, гүлайымлар.

б. Соңғы ўақытлары көплік аффикси орыс тилиндеги жәмлеуши мәнідеги атлықтарды, айырым қатнаслық келбетликлерди калькалау өнимли пайдаланылып атыр: жаслар (молодежь) сайлаулар (выборы), көз-қараслар (взгляды).

Тартым формаларының стилистикасы

Тартымланған атлықлар предметтің белгилі бір предметке (бетке) тийіслигін билдирип, үш бетте, бірлік хәм көплік санда қолланылады. Мысалы: Бизлердің жыллы кийимимиз, запас азық-аўқатымыз, курал-жарағымыз да бар еди (А.Бегимов.).

Тийіслик мәнісі хәзирги қарақалпақ тилинде бир неше усуллар арқалы билдириледі: кітабымыз-бизің кітабымыз-бизің кітап-кітап бизики. Бул формалар мәнісі жағынан бири бирине жақын болғаны менен, олар арасында гейпара стильлик өзгешеликлер сезиледі, Мәселен, мысаллардағы алмасық сөзлер хәм -ныки//-ники формасы тийісликти, ийеликти бир қанша нықлап, күшейтип көрсетеді.

Тартым формалары меншиклеўди билдириў менне бирге қосымша төмендеги мәнилерди де аңлатады:

1. Тартымның 2-бет көплік формасы бірлік сан орнында қолланылып сыпайлықты аңлатады. Мысалы:

Мәңги тири жасаў сизге минәсип,

Сизиң идеяңыз - өмир қанаты (И.Юсупов.).

2. Биринши бет бірлік сан еркелетиў, сүйсиниў, хұрметлеў мәнісінде қолланылады. Мысаллар: Еркетайым, көзинди жаслама, көрерсең, сендей қыз бахытлы болыўға тийісли (С.Бахадырова.).

Бундай тартымланған сөзлер көбинесе метафоралық қәсиньетке ийе болады. Мысалы: Шырағым, сениң арқанда қатарға қосыларман деген дәмем бар (Т.Қайыпбергенов). Хош, қулыным, күт азанда бахытты (Ө.Хожаниязов)

Көрсетилген мәниде тартымланған келбетликлер де қолланыла береди, бул ўақытта олар айрықша субъектив баҳаны (сүйсиниў, қымбатлым, сәўдигим. Мысалы: Римма: Сен кешир мени, эзийзим Қымбатлым, сен меннен қашпа оншама (И.Юсупов).

3. Биринши бет бірлік сан формасында гейде таңлақ сөз мәнісінде күйиниўди, налыўды билдирип те қолланылады. Мысалы: Ах маңлайым, сол бир алапасырлыда бас көтерген баспашылар хеш кимнің ойына келмепти (И.Қурбанбаев.). Әўлийедей қайнағаның атын айтып салыппан ғой аңқаў басым (К.Султанов.).

4. Илимий хәм публицистикалық стильлерде биринши бет бірлік сан орнында кишипейилкти, сыпайлықты билдириў мақсетінде көплік сан формасы пайдаланылады: Бизиң мақаламыз усы проблемаға арналған.

5. Бала, қыз, ини, қарындас усыаған туўысқанлық терминлер белгилі адамның дыққатын аўдарыў ушып қаратпа болып қолланылады. Мысалы: Балам, саған бир гәп бар (О.Бекбаўлов). Пай қарындасым, қатырдың дә (Ө.Хожаниязов).

6. Екинши бет бірлік формасы гейде жақтырмаўды, кемситиўди билдирип қолланылады. Мысалы: Көлбайыңның да, Пирманыңның да қалай түсленетуғынын билемиз. Саўлатлы жер дегениң дегениң хәр күни мирәт ете бере ме? Пирманың да оннан қалыспайды (Ө.Әбдирахманов) Хаяллар дегениң бир жәнжелпаз халық болады (С.Жумағулов.).

7. Семьяда ерли-зайыпшылар арасында тартымның 3-бет бірлік формасындағы табу мәнісіндегі сөзлер сыйласықты билдириў ушын хызмет етеди. Мысалы: Мейли, әкелиң, бирақ сақ болың, атасы (О.Бекбаўлов). Ағасы-аў, жатпайсаң ба, таң атты ғой (Ө.Хожаниязов). Апасы, маған телевизордың хәптелик программасын әкел, - деп буйырады (О.Әбдирахманов).

8. Тартымның абстракт формалары көбинесе тастыйықлаў, жуўмақлаў мәнісине ийе болады. Мысалы: Аўылдағы дүканға ең жақын үй Алламберген ғаррыныки (С.Жумағулов).

Тартым аффикслери атлықларға әдетте көплик аффиксинне кейин жалғанады, бирак айырым туўысқанлық терминлерине олар көплик аффиксинен бурын да, кейин де жалғаныўы мүмкин. Бул жағдайда бундай формалар арасында мәнилик хәм стильлик өзгешеликлер болады. Мысалы:

- 1) апаларым (хәммеси де сөйлеўшиниң апалары);
- 2) апамлар (сөйлеўшиниң апасы хәм оның қасындағы басқа адамлар). Кейинги форма қосымша сыпайылық мәнисине де ийе. Мысалы: Кишемлер көп отырмады (А.Әлиев).

Сеплик формаларының стилистикасы

Атлықтың сеплик формалары тилде жүдә кең қолланылады хәм хәр қыйлы стилистикалық хызметлерде пайдаланылады.

Атаў сеплигинде сөзлер атлықтың дәслепки формасы болып атаманы аңлатады: *хаўа, теңиз, аспан, гөзаллық, түн*. Атаў сеплигиндеги сөзлер атаў гәплер хәм қаратпа сөзлер хызметинде көплеп қолланылады. Мысаллар: Түн. Таң қушағы салқын тартқан хаўа менен тығыз толған (А.Бекимбетов). Гил кемпир-ғарры, қатын-бала-шаға (Ш.Сейтов).

Арыўхан, Арыўхан, жаным Арыўхан!

Әкең азап берди-аў сол түни саған (И.Юсупов).

Ийелик сеплиги аффиксиниң өз-ара бай ланысқан хәр бир сөзде қайталанып хәм олардың, дизбеклесип қатар келиўи стильлик жақтан көркемликке алып келмейди. Бундай жағдайларда олардың айрыымлары (егер олар улыўма мәниге кесент келтирмесе) түсирилип айтылыўы керек. Мысалы: Нөкис мәмлекетлик университетиниң филология факультетиниң бесинши курс студентиниң курс жумысы дегеннен гөре: Нөкис мәмлекетлик университети филология факультетиниң бесинши курс студентиниң курс жумысы деп қолланыў дурысырақ болады.

Басқа түркий тиллердеги сыяқлы, қарақалпақ тилинде де ийелик хәм табыс сепликлериниң аффикслери гейде ашық жалғанып хәм табыс сепликлериниң аффикслери гейде ашық гейде түсирилип қолланылады. Бундай жағдай олар арасындағы мәнилик хәм стильлик өзгешеликлерге алып келеди:

1) Бердақ көшеси (Бердақ атындағы көше)

Бердақтың көшеси (Бердақтың жасаған көшеси)

2) Хат таныў (саўат ашыў). Хатты таныў (жазылған хаттың кимдики екенлигин анықлаў).

Ийелик хәм табыс сепликлери аффикслериниң ашық жалғаныўы ямаса түсирилип айтылыўы атлықлардағы анықлылық хәм анық емеслик категориясына да байланыслы болады. Мысалы:

Аўыл адамлары менен сөйлестим (аўыл сөйлеўшиге хәм тыңлаўшыға анық). Сондай-ақ салыстырың:

Мен китап әкелдим (анық емес, белгисиз китап).

Мен китапты әкелдим (анық, белгили китап).

Кеңислик сепликлери (барыс, орын, шығыс) хәр қыйлы орынлық хәм ўақытлық қатнастарды билдириў менен бирге публицистикалық хәм көркем әдебият стильлеринде (шақырықларда, белгили бир стильлик хызметте қолланылады: *Хәмме сайлаўға! Сырт еллерден хабарлар. Туристлер Москвада. Байрақлар алдынғыларға. «Тарас Аральда»* (О.Бекбаўлов) хәм т.б.

Қарақалпақ тилиндегі көплік аффикслерінің мәнілері тиркеуішлердің мәнілері менен ұқсас синоним болып келеді, сондықтан да айырым жағдайларда олардың бірін бири менен алмастырып қолланыу мүмкін. Бундай синонимия морфологиядағы стилистикалық құраллардың бири болып есапланады. Мысаллар:

1. Мен институтқа оқыуға келдим.
Мен институтқа оқыу үшін келдим.
2. Зал тамашагөйлерге толды
Зал тамашагөйлер менен толды.
3. Ол жаңалықларды айтып берди
Ол жаңалықлар ҳаққында айтып берди
4. Мен бул хабарды радиодан еситтим
Мен бул хабарды радио арқалы еситтим.
5. Балам, тротуардан жүр.
Балам тротуар менен жүр ҳәм т.б.

Айырым жағдайларда қарақалпақ тилиндегі сепликлер өз-ара синоним болып та келеді. Сепликлердің синонимиясы ҳәр қыйлы стильлик мақсетлер үшін пайдаланылады. Әлбетте, сепликлер ҳәмме ўақытта бири екіншисин алмастыра бермейди. Олардың бири бирин алмастыруу тек белгили бир контекстлерде айырым ситуацияларға байланыслы ғана мүмкін болады.

Ҳәзирги қарақалпақ тилинде сепликлер арасында синонимлик қатнас байқалады:

- 1) ийелик ҳәм шығыс:
Оқыушылардың биреуи де қалмай келди - Оқыушылардан биреуи де қалмай келди.
 - 2) ийелик ҳәм орын:
Жолдасымның қызықлы китаплары бар - Жолдасымда қызықлы китаплар бар.
 - 3) барыс ҳәм орын:
Студент тапсырмаға жақсы түсинди - Студент тапсырманы жақсы түсинди
 - 4) барыс ҳәм орын:
Ол креслоға отырды - Ол креслода отырды. Ҳәзир ол бизиң колхозға баслық - Ҳәзир ол бизиң колхозда баслық.
 - 5) табыс ҳәм орын:
Кеште бағды гездим - Кеште бағда гездим
 - 6) табыс ҳәм шығыс
Салманы атлап өтти - салмадан атлап өтти.
Аўқатты жеди - Аўқаттан жеди
 - 7) орын ҳәм шығыс
Сени телевизорда көрдим - Сени телевизордан көрдим ҳәм т.б.
- Көркем шығармаларда, сөйлеу тилинде сеплик формалары арасындағы буннан басқа да синонимлик қатнастар болыуы мүмкін.

Атлықтың субъективлик баға формаларының стилистикалық хызметлери

Айырым атлықларда сөйлеушінің предметке берген бағасы, қатнасы көрсетилип, бундай атлықлар айрықша стилистикалық бояуларға ийе болады. Субъективлик баға мәніси ҳәр қыйлы усыллар (интонация, ҳәр қыйлы элементлер, сөз дизбеклери) арқалы билдириледі. Субъектив баға мәнісине ийе болған атлықлар көркем әдебиятта, әсиресе сөйлеу тилинде көбирек қолланылады.

Атлықтың субъектив баға формаларын жасауда оның өзине тән болған айырым арнаулы аффикслери үлкен хызмет атқарады. Усы аффикслер арқалы субъектив бағалаудағы хәр қыйлы эмоциональлық, экспрессивлик мәнилер билдириледі:

1. Киширейтиу мәнисин билдириуши аффикслер. Олардың қатарында қарақалпақ тилинде төмендеги аффикслер киреди:

а) -ша-//ше аффикси. Мысал: Бригаданың басқа ағзалары усатылған тау жынысларын зәмбер менен ғалтекке салып, тар рельсли жолдағы вагоншаларға шығып жүкледи (А.Бекимбетов).

б) -шык//-шик аффикси. Төбешик, қапшық.

в) -шак//-шек аффикси. қулыншак, келиншек, тулымшак.

2. Хұрметлеу, сыпайылық мйнисин билдириуши өнимсиз –й аффикси тек айырым тууысқанлық терминлерине ғана жалғанады: ағай, апай, жеңгекй, шешей.

Еркелетиу, сүйсиниу мәнилери төмендеги аффиклер арқалы билдириледі:

а) -жан аффикси тек адамларға байланыслы қолланылады. Мысаллар: Оспанжан, түргеле ғой, ағаң келди, балам (К.Султанов). Артықжанбысаң, кел, балам, маңлайыңнан сүйейин (К.Султанов).

Баршынжан ушын биз билен

Сауаш бир ме еди қулыным? (Алпамыс)

б) –лак, -алақ аффикслери көбинесе адамның, айырым үй хайуанларының балаларына байланыслы айтылады. Мысалы: Қалай қызалақ аман жетисти ме? (К.Султанов)

в) -гене -кене аффикси. Мысаллар: Қыйнар ол жандырып жүрекенемди (И.Юсупов). Шашкенем әрман менен тарайын (Алпамыс).

4. Кемситиу, мысқыллау мәнисин билдириуши - сымақ аффикси. Мысаллар: Дәулемураттың шайырсымақ баласы да - Мәдияр (Ш.Сейтов). Ескиден қалған бир-еки көрпешесымағы бар еди, оны анасына берип қойыпты (Ғ.Сейтназаров)

Адамларға хұрмет, сыпайылық мәниси сөйлеу тилинде адам атларына тууысқанлық терминлериниң дизбеклесийи арқалы да билдириледі. Мысаллар: Ақыры, Жылгелди аға, уақыт тақалып қалды (Ө.Хожаниязов). Ал Сәлийма апа, Несийбели сиңлим, мен исенип баратырман (Ө.Хожаниязов). Айдана қарындасым, көп ойланба, оған не таярлық керек? (Ө.Хожаниязов).

Адам атларының қысқарған формалары да усындай мәниде қолланылады:

Аў, Алеке, көримлик енди...

Аўылыңа келдиң! - деп күлер (И.Юсупов).

- Зәке, үскиниңе суу қуйыла бермей, еңсенди көтерип отырса (О.Әбдирахманов).

Тәкирарлау ушын сораулар.

1. Атлықтың көплик мәниси неше түрли усыл менен билдириледі?
2. Көплик аффикси –лар-лер өзиниң тийкаргы мәнисине қосымша қандай стилистикалық хызмет атқарады?
3. Тартым формаларының стильлик өзгешеликleri ҳаққында айтып берин?
4. Сеплик формалары қандай стилистикалық хызмет атқарады?
5. Қайсы сепликлер синонимлик қатнаста көзге түседі?
6. Атлықтың субъектив баға формаларының стилистикалық хызметин атап өтиң.

Таяныш түсиниклер

Субъективлик баха- сөйлеушінің ой сезимін, тилегін билдиретугын баха.

Кеңіслик сепликлер- барыс, орын, шығыс сепликлери кеңіслик сепликлери деп аталады.

Келбетликтің стилистикасы

Жоба:

1. Келбетликлер көркемлеу құраллары сыпатында.
2. Синоним келбетликлер.
3. Антоним келбетликлер.
4. Келбетликтің салыстырыу хәм артырыу дәрежесінің қолланылыуы.

Таяныш сөзлер: Келбетликлер, келбетликлер көркемлеу құраллары сыпатында, синоним келбетликлер, антоним келбетликлер, антитезалық келбетликлер, келбетликтің дәреже формалары, салыстырыу дәреже, арттырыу дәреже, адъективлеу

Әдебиетлар

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкіс, 1990.
2. Балақаев М. Жанпейсов Е. Томонов И., Манабаев Б., Қазақ тилинің стилистикасы. Алматы., 1987.
3. Юсупова Б., И. Юсупов қосықларында синоним келбетликлердің стильлик қолланылыуы. (Қарақалпақ тил билимінің гейпара мәселелери. Нөкіс., 1994)

Келбетлик предметтің сапасын, қасиетін, көлемін, келбетін хәм т.б. белгилерін билдиретугын болғанлықтан тилдегі көркемлеу құраллары (эпитет, теңеу хәм т.б.) сыпатында үлкен хызмет атқарады. Мысалы: Өзи оттай жигит еди ғой (И.Қурбанбаев). Көкирегі кең, сандықтай (Т.Қайыпбергенов). Қараңғыда қасқырдай әйнегинің алдына бараман, бірақ қызыл перде сени меннен жасырады (Т.Қайыпбергенов).

Көркемлеу құралы сыфпатында келбетликлер аұыспалы мәнилерде де кең қолланылады. Аұыспалы мәнилерде әсиресе ренди, түр-түсти билдириуші келбетликлер көбірек ушырасады. Мысаллар:

Миннетдарман, ақ сүтинди ақлайман (Ә.Шамуратов).

Көп сайрасам, қызыл тилим байланар (Омар).

Атыуға қолайлап оны сур мерген,

Гезеде жасырын турады бойын (Гүлмурат)

Көплеген келбетликлер мәніси бойынша бири бирине синоним болып, предметлердің белгилерін хәр тәрепке толық билдириу үшін хызмет етеди. Мысалы: Жигит хаялға аларып бир қарады да, шығанағына шекем қолын сууға суғып нәхән, гидимандай сууен балықты кемеге қушақлап таслады (К.Султанов).

Келбетликлер көрсем әдебиетта, публицистикалық стильде контраст, антитеза үшін кең қолланылады.

Мысаллар:

Дүзиу ағаш ел мәпине керекли,

Шауып алып жайға басар сонлықтан.

Журт айналып өтер қыйсық ағаштан,
Қыйсық ағаш ұзақ жасар сонлықтан (И.Юсупов)

Аузынан ақ ийт кирип, қара ийт шығады.

Бундай антонимлик қатнастағы келбетликлер гейде субстантивлесип қолланылады хәм айтылажақ пикирди ықшамлы, қысқа етип айтыуға мүмкиншилик береді. Мысалы: Хәзир дийханлардың барлығы да ақ пенен қараны, хақ пенен нахақты, бай менен жарлының арасындағы қарама-қарсылық пенен айырмашылықтарға түсинип киятыр (А.Бекимбетов).

Ақыллыға гәп айтсаң, көп кешикпей питеди,

Ақмаққа айтқан әңгемең суу түсине кетеди (Нақыл)

Айырым келбетликлер эфемистлик характерге ийе болып, өзиниң тийкарғы мәнисине қарама-қарсы мәниде қолланылады. Мысалы: Жоқшылық қартайтқан анасы да көзлі болып қалды (Ғ.Сейтназаров)

Келбетликлердеги синонимия әсиресе оның дәреже формаларында көбирек көринеди.

Келбетликтің салыстырыу дәрежеси бир предметтің белгисин екинши предметтің белгиси менен салыстырып көрсетеди хәм жай дәрежедеги сапалық келбетликлерден - ырақ//-ирек, -лау//-леу, -ғыш//-гиш аффикслери арқалы жасалады. Бул аффикслер жалғанған келбетликлер мәнилик жақтан бири бирине жақын, синоним болады: ағырақ, ақлау-ақшыл; қызылырақ-қызыллау-қызылтым хәм т.б. Бирақ бул формалар тилде қолланылуында гейпара стильлик өзгешеликлерге ийе болады, сонлықтан да олардың хәммеси теңдей өнимли қолланыла бермейди. Мәселен, қызыллау, ақлау, көклеу формаларына қарағанда қызылырақ, ағырақ, көгирек формалары өнимлирек пайдаланылады, себеби фейил формалары менен омоним болып келеди: ақлау (салыстыратуғын предметке қарағанда ағырақ) -ақлау, (жайды, дийуалды бояу).

Келбетликлер салыстырыу дәрежесиниң аффикслери ауызеки сөйлеу тилинде гейде орыс сөзлерине де жалғанып, белгили бир образды жасау ушын, оған характеристика беріу ушын пайдаланылады. Мысалы: Көзиңнен сорпаң ағып, бир стариклеу адам менен сөйлеспедиң бе? (О.Әбдирахманов).

Салыстырыу дәрежесиниң синтетикалық хәм аналитикалық формалары да өз-ара синоним болып қолланылады, Мысаллар:

Уят өлимнен күшли-уят күшлирек

Қонақ қойдан жууас-қонақ жууасырақ.

Келбетликтің арттырыу дәрежеси предметтеги белгиниң жүдә артық, көп ямаса кем екенлигин аңлатып:

а) ең, дым жанапайлары ямаса жүдә, оғыры хәм т.б. күшейтиу рәуишлериниң келбетликлер менен дизбеклесиуи арқалы;

б) тәкирар келбетликлер хәм келбетликтің интенсив формалары арқалы билдириледи. Мысаллар:

Адамда ең зор байлық өмир деген

Қулақ салып көрсең дым қызық (И.Юсупов)

Устазың Бегжан уста оғыры жақсы адам екен (Т.Қайыпбергенов). Жийектен көтерилген қап-қара бултар тас төбеге сеңдей сирисип қалған (К.Смамутов)

Көрсетилген арттырыу дәрежесиниң тәкирар сөз формасы хәм аналитикалық формасы өз-ара мәниси бойынша жақын болып келеди, бирақ олардың бириншисинде (тәкирар формасында) образлылық күшлирек болады. Мысалы:

«Жыллы-жыллы сөйлесең, жылан ининен шығады» деген гәптеги «Жыллы-жыллы» сөзин «жүдә жыллы» деп өзгертиү мүмкин, бирақ бундағы тәкирар сөз формасында кейинги сөзге қарағанда образлылық бир қанша күшлирек келбетликлер сезиледи.

Келбетликтің көркем шығармаларда қахарманлардың портретин жасауда, оларға характеристика бериуде өнімли қолланылады. Мысаллар: Ол кең жаўырынлы, көк көзли, ақыллы хәм дыққатлы көз қарасқа ийе еди (А.Бекимбетов). Ишке узын бойлы, ақ қуба, қара көзли, жоталы жигит кирип келди (А.Бекимбетов).

Гейпара келбетлик фәйил формалары лексика-семантикалық усыл менен өзиниң тийкарғы хпарактерлик мәнисинен алыслап келбетликке өтип қолланылады, яғный адъективлеседи. Бундай сөзлерге қәдимги келбетликлерге қарағанда экспрессия басымырақ болады. Мысалы: Урыстан бурын-ақ әкеси капитан болса, өзиниң жайлары қатқан жай болған ғой шамасы (Ш.Сейтов). Мине мен атамның ўәсияты менен келискен бир найза соғып атырман. (Ә.Бекимбетов). Мысаллардағы «қатқан», «келискен» сөзлерин «жақсы» сөзлери менен алмастырғанда, онда күшли экспрессия болмас еди.

Тәкирарлаў ушын сораўлар:

- 1.Келбетликлер қандай көркемлеў қураллары сыпатында пайдаланылады?
- 2.Синоним келбетликлер деген не?
- 3.Антоним келбетликлер деп қандай келбетликлерди айтамыз?

Санлықтың стилистикасы

Жоба:

Күшейткиш сөз мәнисинде қолланылатуғын санлықлар.

Сакроменталь мәнилерде қолланылатуғын санлықлар.

Фразеологиялық сөз дизбеклери қурамында қолланылатуғын санлықлар.

Таяныш сөзлер: Санлықлар, күшейткиш мәнидеги санлықлар, сокраментал мәнидеги санлықлар, фразеологизмлердеги санлықлар, «бес», «жүз» санлықлары, «бир» санлығының қолланылыўы, қатарлық санлықлардың стиллик хызмети, шамалық санлықлардың стиллик хызмети

Әдебиятлар.

1.Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990.

2.Ўзбек тилининг стилистикасы. Тошкент, 1973

3.Ефимов А. Стилистика русского языка. М., 1968

Санлықлар тийкарынан бир мәнили сөзлер, олар эмоционаллық хәм экспрессивлик мәнилерге ийе емес, өзлерине анықлаўыш сөзлерди қабыл етпейди.

Санлықлар тилде қолланылыўында басқа сөз шақапларына салыстырғанда өзине тән болған өзгешеликлери арқалы ажыралып турады.

Гейпара санақ санлықлар өзинің сан, муғдар мәнисинен басқа мәнилерде қолланылады:

а) «қырқ», «жүз», «мың» санлықлары көпшилик жағдайда күшейткиш сөз мәнисинде қолланылады. Мысалы: Тамшы, мың айтсаң да – тамшы (Ш.Сейтов)

Анаў отырыпты Құлмурат, Муўса,
Кеўли хеш ағармас, қырқ шайып жуўса (Бердақ)

б) Қарақалпақ тилиндеги «үш», «бес», «жети», «қырқ», «жүз» санлықлары да халық дәстүрлеринде өзинің муғдарлық мәнилеринен басқаша сокраменталь мәнилерде қолланылады, сонлықтан да олар фразеологиялық сөз дизбеклери, нақыл-мақаллар составында көплек ушырасады: Ер қәдеси үш, өштен қалса пуш. Бес енеден белгили. Жерден жети қоян тапқандай. Қырққа келмей нырққа келмейди. Бундай турақлы сөз дизбеги составындағы санлықларды басқа санлықлар менен алмастырыўға болмайды, себеби ол жағдайда дизбек өзинің турақлылығын, образлылығын жойтады. Мысалы: С.Жумағулов өз гүрринде «хаялымның мына сөзлери алты жүйемнен өтип жүрегиме барып оттай қадалды» деп жазады. Қарақалпақ тилинде «алты жерден өтиў» деген фразеологизм жоқ, ал тек «жети жүйеден өтиў» деп ғана айтылады. Сонлықтан мысалдағы фразеологизмди дурыс қолланылған деп есаплаўға болмайды.

в) оқыў ислеринде үлгерий бақаларын, аңлататуғын «бир», «еки», «үш», «төрт», «бес» санлықлары атықлардың орнында қолланылып, көплик, тартым, сеплик аффикслерин қабыллай алады хәм басқа сөзлер менен анықланып та қолланыла береді: Дым сызбай қалсаң қуйрықлы еки – и! (Ш.Сейтов).

г) Сөйлеў тилинде «бес» хәм «жүз» санлықлары «жүдә жақсы», «бәржай» деген мәнилерде де қолланылады. «Бес» санлығының бундай мәниси оның айрықша «бес» бақасын аңлатуы мәниси менен, ал «жүз» санының мәниси «жүз процент орынлаў» деген мәнилер менен байланыстан келип шыққан. Мысалы: Аўхаллар қалай? Усындай етип шөлкемлестирсең,.. бәри жүз-дә (Ө.Хожаниязов)

Қарақалпақ тилиндеги «бир» санлығы өзинің сан мәнисинен басқа хәр қыйлы мәнилерде қолланылады:

а) анық емес, белгисиз предметти аңлатады, сонлықтан предметти билдириўши атық көплик формада турыўы да мүмкин. Мысалы: Ол бир даўысларды еситип жатты (А.Бекимбетов).

б) анықсызлық пенен бирге күшейтий жанапай мәнисин де аңлатады. Мысалы: Өзини бир үлкен билер (Өтеш). Баламан ба мен бир? (Т.Қайыпбергенов). Әкең ең бир сыншыл адам еди (Ө.Хожаниязов)

в) болымсызлық хәм белгисизлик алмасықлары мәнилеринде қолланылады. Мысалы: Байлар ушын бир адам жоқ қыйналған (А.Дабылов). Биреўлер аш, биреўлер тоқ (Бердақ)

г) ўақыт рәуиши мәнисин аңлатады. Мысалы: Аман болса, хал сорасар бир келип (Әжинияз)

д) көмекши сөзлердің хызметлерин (дәнекер, жанапай) атқарады. Мысалы: Бир отырады, бир турады (Т.Қайыпбергенов). Арада елши жүрмеклик бир бизден емес, бай аға («Алпамыс»).

е) келбетлик, келбетлик фейил хәм айырым алмасықларынан кейин дизбеклесип келген «биреў» санлығы кемситий, жек көрий, мысқыллаў мәнилерин аңлатады. Мысаллар, Бициң үйдеги қурдасық – есерсоқлаў биреў (С.Жумағалиев). Қызда томсырайған биреў екен (О.Әбдирахманов). Ана биреў өтип баратыр

Атықлар санақ санлықлардан кейин көплик аффиксин қабыл етпейди. Мәселен, бес китап (бирақ бес китаплар деп айтылмайды).

Биримлеп санауға болмайтуғын предметлерди аңлататуғын жәмлеу мәнисиндеги атлықлар менен санақ санлықлар тек нумератив (есаплық) сөзлер арқалы ғана дизбеклеседи: үш килограмм, бес литр суу, бир арқа отын хәм т.б.

Қатарлық санлықлар гейде предметтиң тек ғана қатарлық тәртибин емес, ал сондай-ақ олардың белгисин сапасын билдирип келеди: қырық үшінши туфли, он алтыншы мылтық хәм т.б. Мысалы: Урыс жыллары Гүлайым район бойынша биринши теримши болды. (Х.Сейтов).

Қарақалпақ тилиндеги -дай//-дей, -тай//-тей хәм -лаған//-леген аффикслери санақ санлықларға жалғанғанда дөренди келбетликлер ямаса келбетлик фейиллер жасалмайды. Олар арқалы сондай-ақ –лар// -лер аффикси жәрдемінде санақ санлықлардан шамалық санлықлар жасалады. Мысалы: Көтерилген еки мыңдай халықтың қолында бирден хәр қыйлы қурал-жарақлар пайда болды (А.Бекимбетов). Хәр қайсысының жылауында онлаған гедей жүр (К.Султанов).

Шамалық санлықлардың –дай//-дей, -тай//-тей, -лаған//-леген жуп сөз формалары хәм тиркеуишлер арқалы жасалған түрлери мәнилик жақтан бири-бирине жақын хәм синоним болып бириниң орнына ектиншиси қолланыла бериуи мүмкин: *қырықтай, қырықлаған, қырық елли (ямаса қырық отыз), қырыққа жақын адам.*

Тәкирарлау үшін сораулар.

1. Санлықлардың хызметин түсиндириң.
2. Санлықлар сан мәнисинен басқа мәнилерде қоллана ма?
3. Күшейткиш сөз мәнисинде қолланылатуғын санлықларды атап өтиң.
4. Фразеологиялық сөз дизбеклери, накыл-мақаллар қурамында қолланылатуғын санлықларды атап өтиң.

Алмасықлардың стилистикасы

Жоба:

1. Алмасықлардың стилистикалық қолланылыуы.
2. Бетлеу алмасықларының стильлик хызмети.
3. Силтеу алмасығы.
4. Сорау-қатнас алмасығы.
5. Жәмлеу алмасықлары.
6. Белгисизлик алмасығы.

Таяныш сөзлер: Алмасықларды □ хызмети, бетлеу алмасықларыны □ стиллик хызмети, □ злик алмасы □ ы, силтеу алмасықлары, сорау- □ атнас алмасықлары, гәплерди байланыстырыушы алмасықлар, жәмлеу алмасықлары, белгисизлик алмасықлары, прономинализация

Әдебиятлар.

1. Бекбергенов. А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис. 1990.

2. Шамахсудов А., Расулов И. Кунгуров Р., Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, 1983.

Алмасықлар тилде көбинесе атлық, келбетлик, санлық сөзлерди алмастырып, солардың орнында қолланылады, яғный бул сөзлердің гәпте қайта-қайта орынсыз тәкирарлана бермеуі ушын хызмет етеди. Сонлықтан да Л.А.Булаховский алмасықларды (әсиресе 3-бет бетлеу алмасығы) тилдеги универсаль синоним алмасық деп атайды.¹ Усындай өзгешеликлерине байланыслы алмасықлар хәр қыйлы статстикалық мақсетке жумасалады.

Бетлеу алмасықлары. Бетлеу алмасықлары бирлик хәм көплик санда қолланылады хәр бир қатар қолланыу өзгешеликлерине ийе:

1) I хәм II бетлердің көплик формалары бирлик формалардан емес, ал супплетивлик усыл менен (яғный басқа түбирден) жасалады: мен (бирлик)-биз (көплик), сен (бирлик)- сиз (көплик). II-беттиң «сен» алмасығынан көплик «сенлер» формасы да жасалады, бирақ ол, тийкарынан, сөйлеу тилине тән болып, көбинесе турпайлықты аңлатады. Мысалы: Сенлерге исениуе болмайды (Т.Қайыпбергенов). Мен кәннің хожайыны тәрепинен сенлерге басшылық етиу ушын қойылған басшыман (А. Бекимбетов).

2) «Бизлер» алмасығынан мәнисинен тек «мен» алмасығының көплик формасы деп түсиниуе болмайды (бизлер - «мен», «мен», «мен» деген мәниде емес), өйткени бизлер дегенде сөйлеуши менен бирге екинши хәм үшінши бетлердеги адамлар да түсиниледи, яғный: «биз-мен хәм тағы басқалар» дегенди аңлатады.

3) I хәм II бет алмасықлары тек адамларды билдиреди де, ал III бет алмасығы ким? не? сорауларына жуап берип, адамларды да басқа предметлерди де билдиреди: ким?-мен, сен, ким? -ол, не? -ол.

4) II беттиң «сен» алмасығы ийелик сеплиги формасында турып гейде (көбинесе аўызеки сөйлеу тилинде) адамларға хәм т.б берилген баҳаны, характеристиканы күшейтип көрсетеди: бәле сениң, ақмақ сениң. Мысалы Ҳә бахтыңа қара байланғыр сениң-ә (У.Пиржанов).

5) Бетлеу алмасықларының атау хәм ийелик сеплик формалары гейпара тиркеушилер менен қолланылғанда өз-ара алмасып қолланыла береді: сен ушын-сениң ушын, сен менен-сениң менен.

6) Бетлеу алмасықлары гейде белгили бир бетти, адамды айрықша атап көрсетиу ушын қайталанып қолланыла береді. Мысалы:

Сен жетим қыз едиң, сен шоры едиң,
Бирақ аўылымыздың сәни болдың сен

Жараған түйедей бурқырады ол,
Адамхор ат яңлы умтылады (И.Юсупов),

7) «Биз» алмасығы контексттиң мазмунуна хәм улыуа интонацияға байланыслы төмендеги мәнилерди аңлатады:

а) илимий хәм публицистикалық стильлерде кишипейилликти аңлатады. Мысалы: Бул мийнетте биз морфологиялық сөз жасаудың бир түри хаққында сөз етемиз (А.Бекбергенов).

б) сөйлеушиниң мақтаншақлығын, турпайлығын билдиреди:
Оны биз үйреткенбиз.

¹ Булаховский Л.А. Введение в языковознание, часть II.М., Учпедгиз, 1953, с. 43

8) «Сиз» алмасығы улыўма сыпайылықты, иззет-хүрметти билдириў ушын қолланылады. Мысалы: Мен усы сизди бир жерде көрген адамыма мегзете беремен (Т.Қайыпбергенов). Бирақ қарақалпақ тилинде ата-анаға хәм туўысқанлық қатнастағы жасы үлкен адамларға қарата сөйлегенде «сиз» алмасығы орнына көбинесе «сен» алмасығы қолланылады: Ата *сен* қашан келдиң?

Бетлеў алмасықларынан хәзирги қарақалпақ тилинде басқа сөз шақаплары онша көп жасалмайды. Мәселен, тек менмен меншик хәм т.б. сөзлер ғана ушырасады, ал гейпара жазыўшы хәм шайырлардың (мәселен, И.Юсупов) шығармаларында бундай сөз жасаўдың өнимли қолланылыўы байқалады. Мысаллар: Түнде қандай менлик жумысың бар? (И.Юсупов).

Достың сенсиреп тур телмирип жолға,
Демек, енди бизге жасаў жоқ, билсем,
Сенсиз, телефонсыз, жыйналысларсыз (И.Юсупов).

Өзлик алмасығы. Хәзириги қарақалпақ тилинде өзлик алмаслығына тек «өз» сөзи киреди. Ол қолланылыўда төмендеги өзгешеликлерге ийе:

1) Ийелик сеплигинде бетлеў алмасықларынан ямаса атлық хәм басқа да субстантивлескен сөзлерден кейин тартымланып келип белгили бир бетти (адамды) ямаса предметти айрықша атап көрсетиў ушын қолланылады. Мысалы: **Министрдин өзи де** мениң бул исимди мақуллады (Г.Изимбетов).

2) Алдындағы бетлеў алмасықлары түсирилип, өзлик алмасығы тартымланып қолланғанлығында, ол белгили бир бетти (адамды) айрықша атап көрсетеди. Мысалы: Ерназар жөнинде барлық хабарды оннан өзим сорадым (А.Бекимбетов).

3) Тартымланған өзлик алмасығы хәр бетке тийисли қолланылып бетлеў алмасықлары менен синоним болып келеди: өзим иследим-мен иследим, өзиң иседиң-сен иседиң.

Силтеў алмасықлары. Силтеў алмасықлары өзлериниң силтеп көрсететуғын предметлериниң алыс ямаса жақынлығына қарай төмендеги топарларға бөлинеди:

1) бул, усы, мына, мынаў алмасықлары анық белгили хәм жақын жердеги предметлерди силтеп көрсетеди. Мысалы: Жәлмен де усы аўылға келгенде жарлы еди (Т.Қайыпбергенов). Жәлменниң бул сөзине ол шеннен тыс ырза болып атыр (Т.Қайыпбергенов).

2) ана, анаў алмасықлары онша анық емес хәм алысырақ жердеги предметлерди билдиреди. Мысалы: Анаў Есберген шығанақ деген жер (Т.Қайыпбергенов).

3) ол, сол алмасықлары алыс жердеги, бирақ белгили предметлерди көрсетеди. Мысалы: Ол гүреслер өтер үстиңнен сениң (И.Юсупов). Ол сыйырдың изине де қара ермейди (К.Султанов).

Силтеў алмасықларының көпшилиги силтеў, айырыў мәнилерине ийе болады. Мысалы: Сен ана атты әкелип шанаға жек (К.Султанов). Улым, бул сүўретти маған бер (А.Бегимов).

Қоспа гәплерде «сол» алмасығы қандай да бир пикирди, ойды айрықша ажыратып, нықлап көрсетиў ушын қолланылып, оның мәниси екинши гапте ашып бериледи. Мысалы: Саған да айтарым сол, Аллаяр қосшым, әкең жылайманды жаман көретуғын еди (Ш.Сейтов). Саўлаты сол: (бул атаўда тиришилик бар (Ғ.Сейтназаров).

Гейпара орынларда контексттиң улыўма мәнисине сәйкес бул, усы, мына алмасықлары бири-бирине синоним болып қолланылыўы мүмкин: усы китап-бул китап-мына китап.

Сораў қатнас алмасықлары. Сораў-қатнас алмасықларынан ким алмасығы адамларды, ал не алмасығы басқа жанлы хәм жансыз предметлерди аңлатады. Гейпара жағдайларда ким алмасығының орнына не алмасығы да қолланыла береді. Мысалы:

- Нели болды? - Уллы (ямаса қызалақлы).
- Ол сениң нең еди?
- Ол сизиң кимиңиз еди? (Г.Изимбетов).

«Не» алмасығы гәптиң стильлик өзгешелигине қарай гейде қанша, қандай, қайдан алмасықларына синоним болып, олардың орынларында қолланыла береді. Мысаллар: Не әндийшелер барын не билсин (Ш.Сейтов). - салыстырың Қандай әндийшелер барын қайдан билсин. Буның өзи не жыйын, не жәнжел? (А.Бегимов) - Салыстырың: Буның өзи қандай жыйын, қандай жәнжел?

Көркем әдебият стилинде хәм аўызеки сөйлеуде сораў- қатнас алмасықлары сүйсиниўди, таңланыўды билдирип күшейтиў жанапайлары мәнисинде қолланылады.

Мысалы: Қара, қандай сулығ думанлы таўлар!

Биз тўе уллы дана шайырлар

Сениң кимлигинди айта алмай кеткен

Бунда жасар не, не уллы адамлар (И.Юсупов).

Қалай, план орынландыма ма? Орныланғанда қандай! (О.Әбдирахманов).

Бағынықлы қоспа гәптерде қатнас алмасықлары бағыныққылы гәпти бас гәп пенен байланыстырыўшы дәнекер хызметин атқарып, олар арасындағы салыстырмалы қатнасты күшейтип көрсетеді. Мысалы:

Шынар тамыры қанша кетсе тереңге,

Сонша беккем, сонша қойыў саясы (И.Юсупов).

Жәмлеў алмасықлары. Жәмлеў алмасықлары бәри де мәниси жағынан бир бирине жақын олар стилистикалык жақтан ғана бир биринен айрымланады. Мәселен: бәрше, пүткил, гүллан жазба тилде бар гүлли, тамамы, дуйым аўыз еки сөйлеў тилинде барлық хәмме нейтраль стильде қолланылады. Сонлықтан да олар барлық ўақытта бирин бири алмастыра бермейді.

Мысаллар: Ал шалқы сүйиклим бәри сен ушын

Бәрше байлық хәмме дәўранлар саған

Мениң пүткил өмирим биреўдиң пикирине қайыл болыўшылық пенен өтип атыр (Т.Халмуратов.). Бул ҳаққында гүллән автономиялы республика биледи. (Т.Халмуратов.)

Бул татыўлық бул әдилликтен

Бар туўысқан халықлар разы (И. Юсупов.)

Өлимнен қорыққан жарамас хәм шерменде адамға гүлли халық жеркениш пенен қарайды. (Т.Халмуратов.). Бир күни жумыстан киятырсам бир автубос тоқтап оны тамамы журт қоршап алыпты (С.Жумағұлов). Ертең аўзы гөжедей қайнап дуйым журттың баласына жаяды-аў (К.Султанов). Олар машинадан түскенде барлық рабочий күш барлық техника хәрәкетте еди. (Т.Халмуратов). Ертеңине толайым ябы урыўы Хелўет шайықты Оренбургқа узатты. (Т.Қайыпбергенов).

Белгисизлик алмасықлары. Белгисизлик алмасықлардың мәнилери бир бирине жақын болып олар белгисизликти хәр қыйлы планда сыпатлап көрсетеді: Гей бир-гейпара- базы бир- не бир- биреў. Әлле қандай- қандайда бир- әлле бир- әлле не хәм т. б.

Белгисизлик алмасығы мәнисинде тәкирарланып ким алмасығы да қолланыла береді. Мысалы: Ким мылтығын тазаласа, ким бел, кетпенин қайрап отыр. (К.Султанов)

Кими аттан, кими тахтынан түсип,

Айыплы баладай алдында турар (И. Юсупов)

Хәзирги қарақалпақ тилинде (әсиресе аўызеки сөйлеў тилинде) прономинализация қубылысы нәтийжесинде көплеген сөзлер алмасық мәнисинде қолланылады. Олардың көпшилиги «хеш» «хеш бир» болымсызлық алмасықларының мәнисине жақын болып, оларды алмастыра алады, бирақ бундай сөзлерде болымсызлық алмасықларына қарағанда болымсызлық мәни бир қанша күшейттирилип бериледи. Мысаллар: Питкерген дымы жоқ (О.Әбдирахманов). Алдағы үшеўдиң издеги аңлыўшыдан түк хабары жоқ (Ш.Сейтов). Хәр бир үнемлейин деймен келип, қолымда наўа қалмайды (О.Әбдирахманов). Нәрсе аштан өлмейсең (О.Әбдирахманов.). Этирапы үнсиз, жан пенде сылт етпейди (Ө. Айжанов).

Оның қарапайым намалары да

Бир де ғәлет сес жоқ үйлеспей турған (И. Юсупов).

Тәкирарлаў ушын сораўлар.

1. Алмасықлардың стилистикалық қолланылыўы.хаққында айтып бериң.
2. Бетлеў алмасықларының стильлик хызметин айтып бериң.
3. Силтеў алмасығының стиллик өзгешелигин түсиндириң.
4. Сораў-қатнас алмасығының стиллик өзгешелигин айтып бериң..
5. Жәмлеў алмасықларының стиллик өзгешелигин айтып бериң.
6. Белгисизлик алмасығының стиллик өзгешелигин айтып берин

Фейил формаларының стилистикасы

Жоба:

1. Фейилдиң болымлы түри.
2. Болымсыз фейил формалары.
3. Фейилдиң мәхәл формаларының стильлик өзгешеликтери.
4. Өткен мәхәл, хәзирги мәхәл, келер мәхәл,
5. Дәреже формаларының стильлик қолланылыўы,
6. Фейилдиң функциональ формалары,
7. Фейилдиң бет- сан формаларының стильлик хызмети.

Таяныш сөзлер: Фейилдиң болымлы формасы, фейилдиң болымсыз формасы, болымсызлық аффикслери, мәхәл формалары, өткен мәхәл, өткен мәхәл формаларының мәнилик айырмашылықлары, хәзирги мәхәл, хәзирги мәхәл фейиллери, келер мәхәл, болжаўлы келер мәхәл, нийетли келер мәхәл, өзгелик дәреже, мейил формалары, буйрық мейил, тилек мейил, шәрт мейил, анықлық мейил, фейилдиң бет-сан формалары, атаўыш фейил, келбетлик фейил, хал фейил

Әдебиятлар.

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990
2. Бекбергенов А. Жаңа дәўирдеги қарақалпақ тилинің фейил формаларындағы өзгерислер. (Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери Нөкис, 1994. Мақалалар жыйнағы.)

3. Мәмбетназарова Г., И. Юсупов қосықларында дөренди атауышлардың стильлик қолланылыуы. Нөкис, "Билим" 1994.

Тилдегі қайсы бір стиль болса да, онда фейил формалары жүдә кең қолланылады, себеби хәр қандай хәрекет, процесс фейиллер хәм олардың хәр қыйлы формалары арқалы билдириледі. Фейил формалары (мәхәл, дәреже, мейил, бет-сан хәм т.б.) стильлик жақтан да хәр қыйлы хызметлерди атқарады.

Фейилдің болымлы хәм болымсыз формалары

Фейилдің болымлы формасы анық болған, болып атырған ямаса болатуғын хәрекетти билдиреди, бірақ оның арнаулы грамматикалық көрсеткішлери жоқ. Болымлық мәни тек фейилдің мәниси арқалы ғана аңғарылады. Мысалы:

Көп пенен жүгин **жеңиллеген**

Көп пенен кеуил қусып сәуирлеген,

Таусылар уақта ғана аңғарамыз:

Адамда ең зор байлық-өмир деген (И. Юсупов).

Болымсыз форма фейилдің тийкарында **-ма// -ме, -ба// -бе, -па// -пе** аффикслериниң жалғаныуы арқалы ямаса келбетлик фейил формаларының емес, жоқ сөзлери менен дизбеклесіуі арқалы билдириледі.

Мысалы: Байда сахауат болмады,

Ийшанда шәпәт болмады,

Сонда да гүли солмады,

Тилегимди хеш бермеди (Бердақ)

Бердимурат Бердақ болды

Дағын хеш ким билген емес (Бердақ).

Фейилдің болымсыз формалары өз-ара синоним болып та қолланылады, бірақ олар арасында гейпара стильлик айырмашықлар болады: келмедим-келгеним жоқ-келген емеспен-келген жоқпан.

Болымсызлық аффикслери фейилдің аналитикалық формаларында тийкарғы фейилге де, көмекши фейилге де, көмекши фейилге де жалғаныуы мүмкин. Бул жағдайда олардағы болымсызлық мәни бирдей болмайды. Мәселен: салыстырың: келмей-кетти-келип – кетпедиң, айтып қоймады-айтпай қойды.

Болымсызлық аффикслери аналитикалық форманың компонентине де жалғанган уақытта, оның улыуа мәниси болымлы болады: билмей қоймайды, айтпай кетпейди. Мысалы: Сен жылысыудан изине шырасын жағып қайтпаса болмайды (Ш. Сейтов). Бәринен де бетер ғаррының мынау қараусыз мийуа дарақтың, шөлиркеген егинниң тусынан карамай, өте алмайтуғын, айланыспай кете алмайтуғын «тутанақлы кесели» басына үлкен бир кара мийнет болды (Ш. Сейтов). Ал бийдай да қымбатламай қалмады (С. Бахадырова).

Риторикалық сорау гәплерде фейилдің болымсыз формасы көтериңки интонация менен айтылып тастыйықлау мәнисин билдиреди, сонлықтан да бундай гәплер өзлерине жууап талап етпейди.

Мысалы: Хәй азат Шығыстан келген жолаушым!

Бул қанлы сарай да нелер болмаған! (И. Юсупов)

Мәхәл формалары

Фейилдің мәхәл категориясы хәрекеттиң орынланыу уақтың сөйлеу моментине байланыслы билдиреди: хәрекет сөйлеу моментинен бурын, алдын болса, фейил өткен мәхәлди, сөйлеу моментинен кейин болса, келер мәхәлди: ал сөйлеу моменти менен

параллель бир уақытта болса, хәзирги мэхәлди билдиреди. Фейилдиң мэхәллери хәр қыйлы грамматикалық формалар арқалы аңлатылады хәм тилге усыған байланыслы олардың хәр бириниң стильлик өзгешеликтери де болады.

Өткен мэхәл. Өткен мэхәл фейиллери хәзирги қарақалпақ тилинде бир неше формаларға ийе болып, олардың айырымлары белгили бир жағдайларда өз-ара синоним болып келеди. Бирақ мэхәлди аңлатыўы жағынан бири бирине жағын болғаны менен, олар арасында хәр қайсысына тән мәнилик оттенок хәм стильлик айырмашылықтары болады. Мәселен, өткен мэхәлдиң:

а) –ды//–ди, б) –ған//–ген хәм в) –ып//–ип формалары өз-ара жақын, бирақ олардан а) –ды// –ди анық болған хәрекеттиң б) –ған// –ген болып өткен хәрекеттиң нәтийжесиниң в) –ып//–ип хәрекеттиң болып өткенин, бирақ сөйлесиўшиниң өзи оны билмеген ямаса көрмегенин аңлатады. Мысалы:

Өмирдиң көби кетип, азы қалды
Түлки дүнья зып берди, тазы қалды.
Жаста бизди күйдирген сәнемлердиң
Кемпир көйлек ишинде назы қалды (И. Юсупов).

Еки дүнья шайқасқан гезинде
Көп гүрескен, көп қасарысқан (И.Юсупов)

Этирапымызда көп адамлар жыйналысып қалыпты (Т.Қайыпбергенов). Буның жүргениниң дүрсилдиси де басылыпты (У.Пиржанов).

б) Өткен мэхәлдиң –ған//–ген+еди хәм –ып//–ип+еди формаларында мәниси жағыннан өз-ара жақын, бирақ олардың бириншиси бурын болып өткен хәрекеттиң нәтийжесин, ал екинши хәрекеттиң жақын арада болғанын аңлатады. Мысалы: Кемпири бир айланып келип еди, ол әлле қашан қурылдап уйқлап атырған екен (С.Жумағұлов).

в) –ып//–ип, –п+ еди формасы сондай-ақ өткен ўақытларда қандайда бир себеплерге байланыслы хәрекеттиң исленбей қалғанлығын ямаса тосқынлыққа ушырағанын да билдиреди. Мысалы: Ол орнынан турып кетпекши болып еди, ғарры аяғынан услап жибермеді (О.Әбдирахманов).

г) Өткен мэхәлдиң –туғын еди хәм –ыўшы// –иўши еди формалары предметке тән болған хәрекетти билдирип өз-ара синоним болып келеди. Мысалы: Айхан әкеси туўралы күнде ойланатуғын еди (Т.Қайыпбергенов). Мысалдағы фейилдиң өткен мэхәл формасын ойланыўшы еди деп те айтыўға болады. Соңғы ўақытларда айырым жазыўшылар тәрәпинен –ар//–ер –р еди формасы да жоқарыда көрсетилген мәниде өнимли қолланылып киятыр. Мысалы: Апасы қанша ашыўлы хәм жумбақлы сөйлесе, Ерназар сонша терең ойға шүмер еди (Т.Қайыпбергенов).

д) Фейилдиң өткен мэхәлиниң –ар//–ер, –р еди хәм –туғын еди формалары да өткен ўақытлары иске асыўы мүмкин болып, бирақ исленбей қалған хәрекетти билдирип бириниң орнына екиншиси қолланыла бериўи мүмкин. Мысалы: Егер сиз араласпағаныңызда буннан жақсырақ болатуғын еди (Т.Қайыпбергенов). Мысалдағы өткен мэхәл формасын жақсырақ болар еди деп те айтыўға болады.

е) Өткен мэхәлдиң –жақ еди хәм –мақшы//–мекши еди формалары өткен ўақыттағы мақсетти, нийетти аңлатып, өз-ара синоним болып қолланыла береді: оқыйжақ едим – оқымақшы едим.

Хәзирги мэхәл. Хәзирги мэхәл фейиллери: а) –ып//–ип, –п, + тур, атыр, отыр, жүр, жатыр көмекши фейиллери: б) –ыўда//–иўде в) –мақта// –мекте, –бақта//–бекте, –пақта//–пекте формаларында жасалады. Олар мэхәлди билдириўи бойынша бири бирине мәнилес, бирақ стильлик қолланылыўы жағынан бирдей емес.

а) –ып//–ип, –п+тур, атыр, отыр, жүр, тур формалары хәзирги мәхәл фейиллери қолланылыуы бойынша нейтраль стильге тән болып, сөйлеу уақытында дауам етип атырған хәрекетти көрсетеди. Мысалы: Рәмет шекпенин ийенине желгегей салыуы менен қалғыңқырап отыр (О.Хожаниязов).

б) –ыўда//–иўде формасы хәрекеттиң бир қәлипте дауам етип атырғанын билдирип, көбинесе жазба тилде қолланылды. Мысалы: Шаңқылдаған шағалалар көлдиң ишин жаңлатыўда (А.Бегимов).

в) –мақта//–мекте (-бақта//–бекте, пақта//–пекте) формасы көбинесе рәсмий публицистикалық стильлерге тән болып, хәрекеттиң раўажланып баратырғанын хәм оның дауам етиўин аңлатады. Мысалы: Хәзир мәмлекетимиз раўажланыуы ушын көп мийнет исленип атыр, исленбекте (А. Бекиметов).

б) Аўызеки сөйлеу тилинде гейде хәзирги мәхәл формасы келер мәхәл мәнисинде де қолланылады. Мысалы: Бүгин Москваға ушып баратырман («ушаман» деген мәнини аңлатады).

Келер мәхәл. Келер мәхәл фейиллериниң хәр бир формасының өзине тән болған өзгешеликтери бар.

1. Анық келер мәхәл фейиллери келешекте болатуғын хәрекетти билдириуи менен бирге төмендеги мәнилерди де қолланылады:

а) улыўма предметке тән қәсийетти, хәрекетти билдиреди. Мысалы:

Ер жигит ели ушын туўылады, ели ушын өледі (нақыл).

Жер қуяш дөгерегинде айланады.

б) Хәзирги уақытта дауам етип атырған хәрекетти көрсетеди. Мысалы: Хәзир оны халық сыйлайды, хұрметлейди (Ө.Хожаниязов). Бизлер хәзир Нөкис қаласында турамыз (Т. Қайыпбергенов).

в) мәниси бойынша өткен мәхәлди аңлатады. Мысалы: Бир күни тоғайда Арық мерген кабап писирип, жеп отырса, мергенниң қасына бир қыз келеди («Қарақалпақ халық ертеклери»)

г) хәзир болып атырған хәрекетти билдиреди. Мысалы: Зиядаға бурынғысынша емес, бир қаталлық пенен қарайман, қараған сайын ашыў–ызам қайнай түседі (Т.Қайыпбергенов).

2. Болжаўлы келер мәхәл фейиллериниң II бет формасы гейде өтиништи, буйрықты да қоса аңлатады, Мысалы: Кешки мектепте быйыл–ақ оқырсаң (Т. Қайыпбергенов).

3. Нийетли келер мәхәлдиң –жақ хәм –мақшы//–мекши - (бақшы// –бекши, –пақшы//–пекши) формалары өз-ара жақын, синоним болып келеди: оқыйжақпан–оқымақшыман, кележақ–келмекши.

Дәреже формалары

1. Қарақалпақ тилинде фейилдиң өзгелик дәрежеси бир нешше формаларға ийе. Бул формаларының аффикслери өз-ара синоним болып келип, айырым уақытта бирин бири алмастырып қолланылыуы да мүмкин жаздыр–жалғыз–жаздырт–жаздыртқыз; өткер–өткерг–өткергиз–өткергизтир.

Өзгелик дәреже көрсеткишлериниң биринен соң бири жалғанып қолланылыуы бул дәреженің мәнисин анығырақ етип хәм күшейтип көрсетеди, бірақ оларды қалай болса, солай жалғай бериўге болмайды, олардың избе–излигине хәм өз-ара үймелесине қараў керек. Мәселен, оқы фейилине бирден –қыз\\–ғыз ямаса –тыр\\–дир аффиксин жалғаўға болмайды, дәслеп оған –т аффиксин, оннан кейин ғана басқа аффикслерди жалғаў мүмкин: оқы–оқыт–оқыттыр–оқытқыз.

2. Белгисиз дәреже аффикслери гейде түп дәреже фейили орнына қолланып, субъекттиң хәрекетин сыпайылап көрсетиу ушын хызмет етеди. Мысалы: Мақаланы мен

жаздым (түп дәреже)-Мақала биз тәрәпинен жазылды (белгисиз дәреже). Мәкеме жобасын орынлады (түп дәреже) – Мәкеме жобасы орынланды (белгисиз дәреже).

Мейил формалары

Фейилдің мейил формалары хәр қыйлы стильик мақсетлерде қоланылып келе береді:

1. Буйрық мейилдің -сын//-син формасы көбинесе рәсмий стильде канцеляризмлерде кеңирек қоланылады: *мақулансын, бекитилсин, тапсырылсын*.

Бул форма гейде тилек мейил фейиллери менен синоним болып келеді: Жолың болсын-жолың болғай, көз тиймесин- көз тиймегей. Буйрық мейилдің -сын// -син формасы бул жағдай да буйрықты емес, ал тилекти билдиреді. Мысалы: Адамзаттың көзи бундай сумлықты көрмесин (Ш.Сейтов).

Гейде -сын//-син формасы болымсыз фейиллерге жалғанып модальлик (шамалау, гүман) мәниде қоланылады. Мысалы: Ол мени излеп жүрген болмасын.

Аўызеки тилде шәрт мейил формасындағы фейиллерден кейин келгенде -сын//-син формалы мейиллер хәрекетте бийпәрәуалықты аңлатады. Мысалы: Дүнья кетсе кетсин, уят кетпесин (А. Арипов).

2. Тилек мейил формалары көбинесе тек аўызеки сөйлеу тилине тән болып хәр қыйлы тилеклерди (жақсы хәм жаман) билдириу ушын қоланылады. Мысалы: Эй, кудайым-ай, қатарға қосқанныңның алды болғай (С. Бахадырова).

Ҳа яшуллы, қонғай шайың

Жолың оң болғай илайым (И.Юсупов)

Ата-анасының дийдарын көрмегей (А.Бекимбетов)

3. Шәрт мейил мәниси қарақалпақ тилинде -са//-се аффикиси арқалы аңлатылады. Бирақ аўызеки сөйлеу тилинде шәртлик мәни фейилдің басқа формалары арқалы да билдирилиуі мүмкин:

а) анықлық мейилдеги фейилдің -ма//-ме (-ба//-бе, -па//-пе) жанапай менен бирге қолланыу арқалы. Мысалы: Олардың қонып кетерсиз дегенине қарамастан, аўқатланып болдық па, дәрхал өкшени көтеремиз (О.Әбдирахманов). Өмир қайтып келер ме еди, урнығып жасар едим, өртенип жасар едим (Ш.Сейтов).

б) орын сеплигинде -ған//-ген формалы келбетлик фейил арқалы: мен оқығанда ол тыңлар едиң.

Бет-сан формалары

Фейилдің бет-сан формалары да өзине тән болған стильик өзгешеликлерге ийе:

1. I беттің көплик сан формасы көбинесе илимий стильде бирлик санның орнында қолланылып, кишипейилликти, сыпайылықты билдиреді. Мысалы: Илимпаз бул мәселени өз монографиясында хәр тәрәплеме анализлей алған деп ойлаймыз («ойлайман» деудің орнына).

2. II бет көплик сан орнына I бет көплик сан формасы қолланылып, аўызеки сөйлеу тилинде шақырықты, буйрықты аңлатады. Салыстырың:

Жүр, хәзир кетейик бул жерден (И.Юсупов).

Сөйтпесе келмес едиң. Жүр кеттик, аға (И. Юсупов).

3. I бет көплик сан формасы аўызеки сөйлеу тилинде II бет бирлик сан орнына қолланылып, көбинесе кишкене балаларға қаратылған сорау гәплерден еркелетиу мәнисин аңлатады: Ҳау, қалай келдик, балам? («Келдің» орнына).

4. II бет бирлик сан формасы улыу маластырыу (үш бетке де тийислилик) мәнисин билдиреді. Мысалы: Не ексең, соны орасаң (нақыл).

Фейилдің функциональ формалары

Қарақалпақ тилиндеги фейилдің функциональ (бетлик емес) формалары өзлериниң хәр қыйлы көрсеткишлерине ийе. Бул формаларды көрсетиўши аффикслер гейде өз-ара синоним болып та қолланыла береді, бірақ олар арасында сезилерликтей стильлик өзгешеликлер болады:

1. Атаўыш фейилдің -ыў//-иў, ў хәм -мақ//-мек (-пақ//пек, -бақ//-бек) формалары өз-ара синоним болып келеді: айтыў-айтпақ, қоныў-қонбақ. Бірақ кейинги форма хәзир өнимли емес, ол көбинесе поэтикалық шығармаларда, жазба тилде, көтеринки стильде қолланылады, сондай-ақ бул форма дидактикалық характердеги фольклорлық шығармаларда (нақыл-мақалларда, дәстанларда) көбирек ушырасады. Мысалы:

Биймезгил шақырған қоразды соймақ керек (*нақыл*).

Бизге гәнийметдур, тез өсип-өнбек,

Келешек бағының гүллерин термек,

Қандай жақсы, ақ бесикте иңгалап,

Бул шадлы заманда дүньяға келмек (И.Юсупов).

2. Келбетлик фейилдің -туғын хәм -ар//-ер -р формалары да мәниси жағынаң бири бирине жақын болып келеді (бул ҳаққында «Мәхәл формаларын» қараңыз).

3. Хал фейилдің ып//-ип,-п хәм -а//-е//-й формалары да мәнилери бойынша бири бирине жақын, бірақ олар арасында стильлик өзгешеликлер болады: алып кетти-ала кетти, көрип кел-көре кел. Бул формалар хәмме ўақытта бирин бири алмастыра алмайды, себеби оларда гейде мәнилик өзгешеликлер болады: жазып алыў-жаза алыў.

Фейилдің функциональ формалары гейде өз-ара, гейде фейилдің басқа формалары менен де синоним болып қолланыла береді:

а) хал фейил хәм келбетлик фейил формалары. Мысалы: Пәтулла анадан туўылғалы берли, бундай сөз еситпегендей (О.Әбдирахманов). Мысалдағы хал фейил орнына «туўылғаннан берли» деп келбетлик фейилди қолланыў мүмкин;

б) анықлық мейилдің өткен мәхәл формасы хәм -ып//-ип,-п формалы хал фейиллер де синоним болып келиўи мүмкин, бірақ бул ўақытта анықлық мейил формаларында динамикалық хәрекет басымырақ, жеделлирек көринеди. Мысалы, Тасыр-тусыр қайықларына минип кетти де қалды (Ш.Сейтов) деген гәптеги анықлық мейил формасын «кетип қалды» формасы менен салыстырғанда бул анық көринеди.

Тәкирарлаў ушын сораўлар.

- 1.Фейилдің болымлылығы хәм болымсыз формаларының стильлик өзгешеликлерин түсиндирип, айтып берин,
- 2.Фейилдің мәхәл формаларын қандай стиллик өзгешеликлерге ийе?
- 3.Фейилдің дәреже формаларын қолланыў өзгешеликлерин айтып берин,
- 4.Мейил формалары қандай стиллик мақсетте қолланылады?
- 5.Фейилдің бет-сан формалары қандай стиллик өзгешеликлерге ийе?.
- 6.Фейилдің функциональ формалары қандай стиллик өзгешеликлерге ийе?

Рәўиш хәм көмекши сөзлердің стилистикалық қолланылыўы

Жоба:

1. Рәўишлердің қолланылыў өзгешеликleri.
2. Синоним рәўишлер.

3. Таңлақлардың стиллик хызмети.
4. Еликлеуишлердиң қолланылыў өзгешеликтери.

Таяныш сөзлер: Рәуиш, рәуишлер синонимиясы, таңлақлар, жуп хәм тәкирар таңлақлар, еликлеуишлер, баянлауышлық позициядағы еликлеуишлер

Әдебиятлар.

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис. 1990
2. Ұзбек тили стилистикасы. Тошкент, 1983

Рәуишлер белгиниң белгисин хәр қыйлы планда көрсетеди, сонлықтан олар да хәр түрли экспрессивлик бояулар менен қолланылыўы мүмкин. Мысалы: Мен сизге жүдә исенипкелип едим (О.Әбдирахманов). Аўылды яман-ә сағынып жүр едим (Ш.Сейтов). Мине, енди бул күнлердиң умыт болғаны қашшан (С.Жумағулов).

Қарақалпақ тилиндеги рәуишлерде (көбинесе сын, муғдар-дәреже, күшейтиў хәм ўақыт рәуишлери) өзлериниң аңлататуғын мәнилерине қарай бири-бирине синоним болып қолланыла береді: *Бирден-қәпелимде-тосаттан: көп-бириаз-әдеўир-бир талай: жүдә-дым-оғыры: ертеде-бурын-илгериде* хәм.т.б. Мысалы: Биз алды бурын колхоз агрономы менен, завод агрономы менен ойласқанбыз (Ө.Хожаниязов). Әдеп өзи, соңын ала Бектурсын да соған жаллап жиберди. (А.Бегимов). Қыз дәслеп қосықты Жаңабай айтып қиятыр деп сирә ойламаған еди (Ш.Сейтов)

Әўел Айдос баба өлип,

Орнын тутты Ерназар бий (Бердақ).

Айрым фразеологизмлер рәуишлик мәниге ийе болып, дара рәуишлер менен синоним болып келеді: **тез-қас пенен көздиң арасында-көзди ашып жумғанша-хә дегенше** хәм т.б. Бундай фразеологизмлер пикирдиң образлылығын бир қанша арттырыңқырап көрсетеди. Мысалы: Бул аздай бир күни күпә күндиз **көз бенен қастың арасында** бир шөжели таўығымызды алып өтә кетти. (С.Жумағулов).

Гейпара салыстырыў, теңеў мәнисиндеги рәуишлер келбетликлер менен мәнилес болып келеді хәм олардың синоними сыпатында қолланылады: **жыртқышларша-жыртқышлардай.**

Таңлақлар. Таңлақлар хәр қыйлы ишки сезимлерди билдиреди, сонлықтан да олар аўызеки сөйлеў тилинде айырықша интонация менен айтылып, гәптеги эмоцияны, экспрессивликти күшейтип көрсетеди. Мысаллар:

Беў, аңгөдек, тил билмес қәйним!

Түсинбейсең, сен еле жассаң (И. Юсупов)

Ўэй бәрекелла, - деди Абат ғарры (Ө.Хожаниязов)

Дара таңлақларға салыстырғанда жуп хәм тәкирар таңлақларда экспрессивлик мәни күшлирек көринеди. Салыстырың:

1. **Пай** сен-әм сөйлейсең-ә (Ш. Сейтов)
Пай-пай, жигит-ақ екенсең (Ө. Айжанов)
Пай-пай-пай, еңбек еш болды-аў (Ө. Хожаниязов)
2. **Хе,** пахтакеш жигитим, келдиң бе? (Ө. Айжанов)
Хе-хе-хе түсинбедим (Ө. Хожаниязов)

Еликлеуишлер. Еликлеуишлер хәр қыйлы сеске хәм көриниске еликлеулерди билдиретуғын болғанлықтан пикирди образлы етип көрсетеди. Образлылық әсиресе тәкирар еликлеуишлерде күшлирек сезилип, олар сес яки көринистин даўамлылығын,

созымлылығын билдиреди. Мысалы: Қуўанып кеткен ғарры өзнен өзи сахраны «хүрейлендирип» **ғарқ-ғарқ-ғарқ** күлди. (Ш.Сейтов). Жуп хәм тәкирар еликлеўишлер дара еликлеўишлерге салыстырғанда өзгеше интонацияға ийе болады. Мысаллар: Хәмме соған **жалт** қараймыз. (К.Султанов). Сәпиўра еси кетип хәр кимниң бетине **жалт-жалт** қарап тур еди. (К. Султанов).

Гәпте баянлаўышлық позицияда келген еликлеўишлер сес яки көринистің көз алдымыздағы картинасын хәрекетли хәм айырықша образлы етип көрсетеди. Мысаллар: Дийўалдағы пышық көзли шынжырлы саат **тық-тық**, жүрегим **дүрс-дүрс**, ишим улы дүпилди. (Ш.Сейтов). Шақалар **шытыр-шытыр**, **тасыр-тасыр** (К.Мәмбетов).

Еликлеўишлер, таңлақлар сыяқлы, аўызеки сөйлеўде, сондай-ақ көркем әдебиятта персонажлар тилинде кең қолланылады.

Тәкирарлаў ушын сораўлар:

- 1.Синоним рәўишлер деген не
- 2.Таңлақлардың стилистикалық қолланылыўы хаққында айтып берің
- 3.Еликлеўишлердің қандай стилистикалық хызмет атқарады

Стилистикалық синтаксис

Жоба:

Жай гәплердің арасындағы синонимикалық қатнастар
 Эллиптик хәм еки составлы гәплердің синонимикасы
 Атаў гәп хәм еки составлы гәплер
 Сөз- гәплердің стилистикалық хызметі
 Баянлаўыш формаларының орын тәртіби
 Гәп ағзаларының орын тәртіби
 Биргеликли ағзалы гәплердің стилистикалық өзгешеликтері

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Балақаев М, Жанпейисов Е, Томонов И, Манасбаев Б. Қазақ тилинің стилистикасы. Алматы, 1987.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы, Нөкис, 1990.
3. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси.Тошкент, «Ўқитувчи», 1992.
4. Қәлендеров М. Қарақалпақ тилинде синонимлердің структура- семантикалық хәм грамматикалық өзгешеликтері. Нөкис, 1989.
5. Туйчибаев Б. Хозирги ўзбек адабий тилида синтактик синономия. Тошкент, 1988.

Жай гәп қурылысы

Таяныш сөзлер: Жай гәплердеги синонимикалық қатнастар болымсыз гәплер синонимиясы, эллиптик гәплер, составлы гәплер синонимикасы, атаў гәп, еки составлы гәплер, сөз-гәплер, толық емес гәплер

Құрылысы хәм функциясына қарай жай гәплер хәр қыйлы болады. Пикирдің хақыйқатлыққа қатнасына қарай болымлы хәм болымсыз гәплер айтылыу мақсетінде қарай хабар, сорау хәм үндеу гәплер, гәптің составына қарай бир составлы хәм еки составлы болып келеди.

Жай гәптің айырым түрлери арасында синонимикалық қатнастар болыуы мүмкин:

1) Ким билмейди, Пушкин, сениң атыңды?-Пушкин, сениң атыңды хәмме биледи. Бундағы биринши гәпте сорау формалары (сорау алмасығы) хәм болымсызлық формалары болғаны менен улыу ма мәнни болымлылықты билдиреди. Биринши гәп екиншиге салыстырғанда өзіндеги экспрессивлик хәм эмоциональлық мәнилер менен ажыратылып турады.

Болымсыз гәплер арасындағы синонимия мына гәплерден де байқалады. Аўа, мен сени **күтип отыра берсем**. - Мен сени **күтип отырмайман**. Сондай-ақ: мен бул жерден кеткен де қайда бараман! - Мен хеш қайда бармайман.

Еки составлы хәм бир составлы гәплер де параллель қолланылып, өзине тән стилистикалық өзгешеликлерге ийе болды: Сениң ким екенінди биз билемиз. - Сениң ким екенінди билмеймиз.

3) Баслауышы бар актив конструкциялар пассив конструкциялар арқалы аңлатылыуы мүмкин: Газетаның келеси санын шығардық.-Газетаның келеси саны шықты. Газетаның келеси саны шығарылды. Оқыушылар қабыл етти.-Оқыушылар тәрәпинен қабыл етилди.

4) Эллиптик хәм еки составлы гәплердің синонимикасы: Едил ғарғасы елине кетеди. Жайық ғарғасы жайына кетеди.

Эллиптик гәплерде экспрессив хәм эмоциональлық мәни күшли, тәсирли болып, олар сөйлеу тилинде хәм көркем әдебиятта хәр қыйлы динамикалық хәм статистикалық хәрекетти сыпатлау ушын кең қолланылады: Төрде қонақлар, төрде үйдің ийеси. Хәмме-сайлауға. Ийт тойған жерине, ер тууған жерине.

5) Атау гәп хәм еки составлы гәплер: Гүздің ақырғы айы. Қақаман сууық. (Т.Қайыпбергенов). Гүздің ақырғы айы келди. Қақаман сууық басланды. Атау гәптеги атлық арқалы предметтің өзи хәм оның хәрекетти (хәзирги мәхәл мәнисінде) аңлатады. Сонлықтан да олар статистикалық сүүретлемелерде, хәрекеттің тез алмасыуын билдириуде, авторлық ремаркаларда кең қолланылады.

6) Сөз-гәплердің де стилистикалық хызмети үлкен. Олар әсиресе диалог ушын тән болып, пикирдің ықламлығы ушын хызмет етеди. Мысалы: Сиз Москваға барасыз ба? - Аўа, (жоқ, әлбетте, хе?)

7) Баслауыш бир составлы конструкциялар хәр қыйлы стильлик мақсетте қолланыла береді:

Илимди мийнетсиз ийелеуге болмайды. (ийесиз гәп)

Илимди мийнетсиз ийелей алмайсаң, (ийеси улыу маласқан).

8) Толық емес гәплер бир айтылған сөзди қайта-қайта тәкирарламай, пикирди жыйнақлы, ықшамлы етип айтыу ушын хызмет етеди, сонлықтан да ол әсиресе жанлы сөйлеу тилинде кең қолланылады.

- Атың ким, қарындасым?

- Айпарша.

- Ким болып ислейсең?

- Сауыншы.

- Қарауыңызда неше сыйыр бар?

- Он үш (Г. Изимбетов. «Туңғыш мухаббат»).

Тәкирарлау үшін сораулар:

1. Жай гәп қандай түрлерге бөлінеді?
2. Эллиптик гәп деген не?
3. Жай гәптер арасындағы синонимиялық қатнастар жаққында айтып берін.
4. Сөз гәптер қандай стилистикалық қызметтер атқарады?

Баянлауыш формаларының варианттары

Таяныш сөздер: Екі составлы баянлауышлардағы көмекші фәйиллер, гәп ағзаларының орын тәртіби, инверсия, бағыныңқы байланыс, басқарыу, келісіу, изафет, жупкерлесіу, рифма ямаса архаикалық стил, биргелкили ағзалар, биргелкили фәйил баянлауышлар, биргелкили анықлауыш, биргелкили ағзалардағы дәнекерлер, қарсылас дәнекерлер, гезеклес дәнекерлер

Гәптеги баянлауыш формаларының хәр бири өзине тән белгилі стилистикалық мақсетте қолланылады: жәрдемлесіу-жәрдем беріу-жәрдем көрсетіу: гүресіу-гүрес алып барыу-гүрес жургизіу.

Әсиресе составлы баянлауышлардағы көмекші фәйиллер хәрәкетке хәр қыйлы қосымша мәни беріп оның мәнісин еле де толықтырады:

	болыу
	шығыу
Оқып	
	өтіу
	питіу

Гәп ағзаларының орын тәртіби

Гәп ағзаларының орын тәртіби әдеттеги хәм кері болып келеді. Мысалы: Оқыу-бизиң ұазыйпа. - Бизиң-ұазыйпа оқыу. Бала ауырыу еди. -Ауырыу бала еди. Көп балалы хаяллар келеді. Балалы көп хаяллар келеді.

Буларда мәнилик өзгешелик гәп ағзаларының орын тәртібине байланыслы. Сонлықтан да гәп ағзаларының орын тәртіби синтаксислик әхмийетке йие. Хәр бир гәп ағзаларының өзине тән өзгешелиги бар.

Сөзлердің орын тәртіби стилистикалық (инверсия) әхмийетке де йие, себеби олардың орнының алмасыуы арқалы қосымша мәнилик хәм көркемлик оттенкалар билдириледі:

- Маған бул китап унамайды.
- Бул китап маған унамайды.
- Мен сиз бенен сөйлесемен.
- Сиз бенен мен сөйлесемен.

Сонлықтан гәп ағзаларының инверсиялық характерде орналасыуында хәр қандай стилистикалық мәни болады. Оларды дурыс анықлай билиу керек.

Сөзлердің бағыныңқы байланысыуына тийисли стилистикалық қәсийетлери

Қарақалпақ тилинде бағыныңқы байланыстың келисиу, басқарыу, изафет, хәм жупкерлесиу усаған төрт түри бар.

Мен бараман, бардым, баратырман, студентпен.

Сен барасаң, бардың, баратырсаң, студентсең

Ол барады, барды, баратыр, студент.

Олар тек I хәм II бетте ғана сан жағынан келисе алады, ал III бетте ондай келисиу болмайды.

I. Мен бараман, барамыз, студентпен, студентпиз,

II. Сен барасаң, сиз студентсиз.

Соған қарамастан гейпара шығармаларда III беттеги баслауышлардың да баянлауыш пенен көплик санда келисип келгенлигин ушыратыуға болады. Мысаллар:

Бестен, оннан кеседилер.

Исфыҳаны қылышлары (Аббаз «Баҳадыр»).

Бул әдебий тил ушын норма емес, тек поэтикалық шығармаларда гейде рифма (ямаса бууынды сақлау) ушын ямаса архаикалық стиль ушын қолланылады.

Тартымлы байланыстағы дизбеклерде анықлауыш пенен анықланыушы да тек I хәм II бетте келиседі. Мысалы: Мениң китабым, сениң китабың. Бундай баслауышлардың биринши компонентсиз (ийелик сеплигинлеги сөз түсирилип) айтылыуы сөзди қысқа, ықшамлы хәм қонымлы етип айтыу ушын қолланылады. Балам, улым, қызым, шырағым, ағасы, анасы. Бундай сөзлер тек ғана бетти (тартымды) билдирмей улыуға қаратпалықты аңлатады.

Басқарыу арқалы байланыстың да стилистикалық мүмкиншиликлери көп. Бундай байланыста сеплик формалары менен тиркеуиш хәм көмекши атауышлы формалар өз-ара синонимлик қатнаста болып келеді хәм олардың стилистикалық әхмийети болады.

Мысалы: Көпирден өтиу

Жолдан жүриу

Көпир менен өтиу

Жол менен жүриу

Көпир арқалы өтиу

Ауылға кетиу

Емлениуға кетти,

Ауыл бетке кетиу.

Емлениу ушын кетти.

Жылда орынлаймыз

Жыл сайын орынлаймыз.

Бундағы тиркеуишли хәм көмекши атауышлы формалар пикирди конкретлестириу ушын қолланылады.

Ийелик хәм табыс сепликлериниң ашық хәм жасырын жалғауының да стилистикалық мәниси бар:

Ауылдың адамы

ауыл адамы

Китапты оқыдым

китап оқыдым

Анықлылық, белгилилик

анықсызлық, белгисизлик

Биргеликли ағзалы гәплердиң стилистикалық өзгешеликлери

Стилистикалық жақтан биргеликли ағзалар күшли көркемлеу қуралларының бири болып хызмет етеді. Олар арқалы улыуға картинаның детальлары, пүтинниң бирликлери, хәрекеттиң динамикасы, эпитетлер қатары, хәр қыйлы экспрессивлик мәнилер билдириледі. Мысалы, Бердақтың «Көринди» қосығында:

Сууы, ийшан ахун, және моллалар

Көзлериме шайтан яңлы көринди. (Бердақ)

Биргеликли фейил-баянлауышлар арқалы динамикалық хәрекет ямаса хәрекеттиң тез алмасыуы билдириледі: Бул барысында ол хеш кимниң де сөзин **тыңламайды**,

сөйлеспейди де, дегерегине **қарамайды**. (И.Қурбанбаев). Олардың алдыларында пысықлауыш сөзлер келип олардың мәнилерін күшейтип көрсетеді: Айдана орнынан өрре **турды да**, далаға **шығып кетти** (Ө.Хожаниязов).

Әсиресе биргеликли анықлауышлар күшлі экспрессияға ийе: Ашылған есіктен толық денели, көзі илмийген, жасы қырықтан өткен биреуі кирип келді. (Ө.Айжанов).

Биргеликли ағзалардағы дәнекерлер

1) а) Ушырасыу, Шымбай, Төрткүл, Қоңырат, Мойнаққа өткерилді. б) Ушырасыу Шымбай, Төрткүл, Қоңырат хәм Мойнаққа өткерилді. в) Ушырасыу хәм Шымбайда, хәм Төрткүлде, хәм Қоңыратта, хәм Мойнақта өткерилді: г) Ушырасыу Шымбайда хәм Төрткүлде, Қоңырат хәм Мойнақта өткерилді. -деген гәплерди салыстырғанда олар арасында дәнекерлердің хәр қыйлы қолланылыуына байланыслы мәнилик хәм стилистикалық өзгешеликлердің бар екенлиги көринеди. Биринши гәпте дәнекер жоқ, сол себепли санаудың шеги көрсетилмейди хәм бундай вариант тек жай хабарды аңлатады. Үшинши гәп те солай, онда дәнекер хәр бир биргелкили ағзаның алдында қолланылған. Ол эмоциональ сөйлеу ушын тән.

Екинши гәпте **хәм** дәнекери соңғы ағзаның алдында турып, санаудың тамамланғанын билдиреди. Бул форма хәмме стиль ушын ортақ, бирақ ол әсиресе ис қағазлары стили ушын тән.

Төртинши мысалда биргелкили ағзалар өз-ара жупласып келген. Бундай формаларда мәниси бири бирине жақын сөзлер, антоним сөзлер, мәнилері хәр қыйлы сөзлер де жупласыуы мүмкин. Бундай формалар сөйлеуде жанландырыу ушын хызмет етеди.

2) да/де, та/те күшейтиу мәнисин аңлатады. Мысалы: Усы нәзик тәбияты оларды өзгеден ғәзеплендиреди де, күлдиреди де, жылатады да. (Ш.Сейтов). Ғаррының айта беретугын ыссы самалы Қыпшақтан да, Шымбайдан да, Шаббаздан да, Төрткүлден де бас пүткил ескенди қойған тәризли. (Ш.Сейтов).

3) Қарсылас дәнекерлер еки ағзаның қарама-қарсылығын билдиреди: Ол шаршады, бирақ жұмысын тоқтатпады. Бунда бир хәрекет болымлы, бири болымсыз. Ал гейде еки хәрекетте болымлы болып келиуі мүмкин: Жыйналыс **басланды**, бирақ тез **тамам болды**.

Булардан **лекин** дәнекери көбинесе китабый стильге тән.

4) Гезеклес дәнекерлер (гә, гейде, бирде, биресе хәм т.б.) көп биргелкили ағзалардың анық емеслигин ямаса ауысып туратуғынлығын, олардың қайсысының анық емес екенлигин көрсетеді: Серкебай бир қызарды, бир бозарды (Т.Қайыпбергенов).

Биргелкили ағзаларды пайдаланыуда мыналарды есте тутыу керек:

1) олар бир қыйлы формадағы бир сөз шақабынан болыуы керек, бирақ морфологиялық жақтан хәр қыйлы болыуы мүмкин: **Бойы келте, малақайлы** адам.

2) оларды қолланыуда ағзалардың бири бирине-қатнасына да қарау керек:

а) бирдей емес түсиниклерди биргелкили етип дүзиуге болмайды: **Ол таяқ хәм тамақ жеди** деуге болмайды.

б) биргеликли ағзалар менен улыұмаластырыушы сөз бир формада келиуі керек:

в) биргелкили ағзаларды жүдә көп етип дизбеклей бериуге де болмайды.

Қаратпалардың стилистикалық функциялары

Жоба:

- 1.Қаратпалардың стиллик хызмети.
- 2.Кирис гәпли конструкциялардың стилистикалық өзгешеликлері.
- 3.Кирипте ағзалардың қолланыу өзгешеликлері

Таяныш сөзлер: Қаратпалар, нейтрал тексттегі қаратпалар, эмоционал-экспрессивлік мәнилі тексттердегі қаратпалар, қаратпа метафора, қаратпа метонимия, қаратпа перифраза, қаратпа ирония, қаратпа қайталау, риторикалық қаратпа, қатнас қаратпалар, кирис сөзлер, киритпе ағзалар

Әдебиетлар:

1. Балақаев М., Жанпейсов Е., Томонов И., Манабаев Б. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Алматы, 1987.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, 1990.
3. Ұзбек тилинің стилистикаси. Тошкент, 1983

Қаратпалар тийкарынан диалогларда адамларды атау, өзине қаратыу ушын хызмет етеди: **Бегдулла**, сен берман келши. (Ө. Айжанов)

Көркем әдебиетта китаплар туўра гәплерде қолланылады: Мин, **иним**, сени узатып саламан,-дедим. (Т.Қайыпбергенов)

Әсиресе поэзияда қаратпалар айырықша хызмет атқарады, риторикалық характерге (өзи жоқ адамларға, хайўанларға, жансыз предметлерге қарап) ийе болады. Мысаллар:

Хэй, қудайым,

Адамдай ақыллысаң-ау, сары жорға (К. Султанов)

Қайрылып кет, ескен самал.

Сениң маған керегиң бар. (И. Юсупов)

Нейтраль текстлерде қаратпалар тек адамға қаратпа (оның аты, туўысқанлығы, профессиясы хәм т.б.) айтылатуғын болса, эмоциональлық хәм экспрессивлік мәниге ийе текстлерде қаратпалар тек ғана атап қоймай, сол аталған адамның (ямаса предметтиң) сыпатламасын да береді хәм хәр қыйлы стилистикалық көркемлікке де ийе болады. Мысаллар:

1) қаратпа-метафоралар: Әй, ғарры қасқыр, жибер шашымды... (Т.Қайыпбергенов).

2) қаратпа-метонимиялар: Қырыма шықсаң, салғыртты шегрткедей жаўдыраман, **алжыған ақ шаш** (К. Султанов).

3) қаратпа-перифраза: Кеширерсиз, отағасы, мен өзимди таныстыра алмадым (Т.Қайыпбергенов)

4) Қаратпа-ирония: Мәдемин ханның бас малы,
Жети атанды билермисең? (Күнхожа)

5) Қаратпа қайталау-**Ха түйелер, түйелер,**
Дузың қайда, **түйелер**

Эх урыс, урыс, жас өмирге куштар

Жаслықты урладың сен, **урыс**

(Ө. Хожаниязов «Жайнаған жазийра»).

6) риторикалық қаратпалар: **О, Әдиўли муғәллимим, устазым,** Балалық өмиримнің болдың бағманы. (И. Юсупов).

7) қатнас қаратпалар: Қарағым-ау, бизлер оннан да жақсы ис еткимиз келеди (Ө. Хожаниязов) Шырағым, сениң неше жылда қайтып келгениң?

Қаратпалар сондай-ақ хәр қыйлы таңлақлар менен қайталанып хәм қоспаланып қоланылыуы мүмкин:

Хэй,бийлер,кәтқудалар, не болды сизлерге? (Т. Қайыпбергенов)

Жәдигер, аман питкерип келдің бе, балам? (Г. Изимбетов.)

Киpис хэм киритпе ағзалардың стилистикалық өзгешеликлерi

Киpис гәпли конструкциялар өзiндегi модалылық, эмоциональлық баға, экспрессивлик характер, пикирдиң избе-излиги, анық хақықатлыққа қатнасы хэм т.б. белгилерине қарай сөйлеудiң барлық стильлерiнде кеңнен қолланыла бередi. Бирақ солай болса да олардың ишинде китабый тилге тән (итимал, хәттеки, бәлким), сөйлеу тилине тийисли (мейли, қәйдем, айтпақшы хэм т.б.) сөзлерди ажыратуға болады.

Әдебий шығармаларда кирис сөзлер персонажлардың характеристикасын толық көрсетиу ушын да қолланылады. Мысалы: Аманлық пенен Аллияр маманды Мурат шайықтың үйиниң (**бала оқытатуғын екiнши үйи бар**) көлеңкесинен тапты (Т.Қайыпбергенов) Олай емес, Нуртай аға, (Темировтың аты Нуртай еди, көбинше оны аўыл адамлары фамилиясы менен айтады) сиз қәтелесип киятырсыз, (Ө.Хожаниязов).

Киритпе конструкциялар гәпке қосымша мағлыұмат, түсиник, анықлама, дүзетиу, ескертиу хэм т.б. мәнилер беретуғын болғанлықтан тилдиң хәр қыйлы стилльлерiнде (илимий, публицистикалық ис қағазлары) қолланыла бередi. Олар сөйлеу тилинде хэм көркем әдебият тилинде көплеп ушырасады.

Киритпе конструкциялардың стилистикалық өзгешеликлерi олардың лексикалық составына (китабый ямаса қарапайым лексика ма, турақлы болып қәлиплескен бе), синтаксислик структурасына (сөз дизбегиниң характери, гәптиң типи), эмоциональ-экспрессивлик мәниге байланыслы болып келеди. Салыстырыңлар: *Тәуекел*, мен ертеңге шекем ойланып көремен (Т.Қайыпбергенов), *Шынында*, енди бизге жүк көтеретуғын нар керек еди. (Ө.Хожаниязов). *Айтпақшы*, Айдана быйыл пахтаның жартысын машина менен теремиз деген еди (Ө.Хожаниязов). *Кеширерсиз*, мен көбирек сөйлеп кеттим. (Ө.Айжанов). *Бәрекелла*, жәбир шеккен адамлар, шыдаңлар (Т.Қайыпбергенов).

Тәкирарлау ушын сораулар:

1. Қаратпалар қандай стилистикалық хызмет атқарады?
2. Киpис гәпли конструкциялардың қандай стилистикалық хызмет атқаратуғынлығын айтып берiң.
3. Киритпе ағзалардың қолланылыу өзгешеликлерин атап көрсетiң.

Таяныш түсиниклер Киpис гәп- сөйлеушини □ айтыл □ ан пикирге □ осымша пикирин билдирип келген гәплер. Қаратпа ағза- сөйлеушини □ с □ зи □ аратыл □ ан адам ямаса бас □ а предметти, қубылысларды билдирету □ ын с □ злер.

Қоспа гәплердиң стилистикасы

Жоба:

1. Бағыныңқы қоспа гәплердиң стильлик хызмети.
2. Дизбекли қоспа гәплердиң стилистикалық өзгешеликлерi.
3. Бағыныңқы қоспа гәплерди байланыстырыушы грамматикалық кураллар арасындағы синонимлер.
4. Туура гәплердиң стилистикалық қәсийетлерi.
5. Өзлестирилген гәплердиң қолланылыу өзгешеликлерi.

Таяныш сөзлер: Қоспа гәп , дәнекерсиз қоспа гәп, дизбекли қоспа гәп, бағыныңқылы қоспа гәп, аралас типтеги гәплер, туўра гәплер, өзлестирилген гәплер

Әдебиятлар

- 1.Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990
- 2.Мамажанов А. Қўшма гап стилистикаси. Тошкент, 1990
- 3.Өзбек тили стилистикасы.Ташкент, 1983

Қоспа гәплерди қолланыўда үлкен стилистикалық мүмкиншиликлер бар. Жай ямаса қоспа гәплерди қолланыў тилдиң стилине байланыслы болып келеди. Мысалы, сөйлеў тилинде көбинесе жай гәплер, толық емес гәплер ямаса дизбекли қоспа гәплер көбирек қолланылады. Сөйлеў тилинде әсиресе дәнекерсиз қоспа гәплер көбирек ушырасады. Ондағы дәнекерлердиң хызметин интонация, мимика, хәр қыйлы хәрекетлер атқарады. Илимий мийнетлерде қоспа гәплер (дизбекли хәм бағыныңқылы)көбирек ушырасады. Көркем әдебиятта жай, қоспа гәплердиң барлық түрлери де ушыраса береді. Ал гейпара шығармаларда олардан дизбекли қоспа гәптиң, бағыныңқы қоспа гәптиң ямаса қоспаланған жай гәптиң қолланылыўы хәр жазыўшының стилине де байланыслы болып келеди.

Қоспа бағыныңқы гәплер стильлик мақсетке қарай фейил топламы гәплер менен синоним болып келеди. Мысаллар: Бизиң студентлер жақсы оқыўы ушын, барлық мүмкиншиликлер туўдырылған. (қоспа бағыныңқы) Бизиң студентлеримиздиң жақсы оқыўы ушын барлық мүмкиншиликлер туўдырылған (фейил топламлы жай гәп).

Дизбекли қоспа гәп составындағы гәплер дәнекерсиз де хәм дәнекерлер жәрдеми менен де байланыса береді. Оларды байланыстырыўшы дәнекерлер де, биргелкили ағзаларды байланыстырыўшы дәнекерлер менен бирдей (тек себеп дизбекли қоспа гәптиң ғана дәнекери басқаша).

1) -да/-де,-та/те дәнекерлери арқалы байланысқан дизбекли қоспа гәплер хәрекеттиң бириниң изинен бири тез басланғанын билдиреди. Жәмийла үй бетке қарап бирнеме деп гүбирленип *сөйледі де*, ол дәрьяның жағасына қарай *жуўырып кетти*. (К. Султанов)

2) *Ал, бирақ* қарсылас дәнекерлери барлық ўақытта бирин бири алмастыра алмайды, егер алмастырған жағдайда олар арасында да мәнилик хәм стильлик өзгешелик болады. Мысалы: Асқар этирапқа қарайды, бирақ хеш нәрсе көринбейди. (Ө. Хожаниязов) Нарбай ис жөнинде сөйлесежақ болып еди, ал ол жөнлеп сөйлескиси келмеді. (Х. Сейтов) Биринши гәптеги дәнекерди *ал* менен алмастырыўға болмайды, бирақ дәнекерине қарағанда қарама-қарсылық күшлирек сезиледи.

3) *Лекин* дәнекери көбинесе жазба тил ушын тән хәм оның қолланылыўы өриси тар, гейпара жазыўшылардың тилинде хәттеки ушыраспайды, Мысалы. Енди ғаррының еслеўге ўақты жоқ еди, *лийкин* тийисли гәп айтылыўы керек (Ш.Сейтов).

4) Гейпара дәнекерлер көбинесе аўызеки сөйлеў тили ушын тән болады: я болмаса, өйтсе де хәм т.б.

5) Гейпара дәнекерлер синонимлес болып келеди. Базда-гейде, биресе-гә, ямаса-я болмаса, себеби-өйткени, мысалы: *Я болмаса* бир жери бузылды ма екен? (Ө.Хожаниязов)

б) Синонимия бағыныңқылы қоспа гәплерди байланыстырыўшы грамматикалық кураллар арасында да болады:

-Қанша//кенше -қанға дейин (ўақыт)

-Қанда/кенде -са/се (шәрт бағыныңқылы)

-Мастан- қан менен (қарсылас)

7) Дәнекерсиз қоспа гәплер ұақыяның избе-излигин ямаса бир ұақытта болғанлығын, олардың тез алмасқанлығын жалынлы түрде көрсетиў ушын хызмет етеди: Қамекбай күш қуўатын жыйнап алап, ол оң қолы менен дизгиниң бир жағын қатты тартып, аттың езиўин көриў менен зорға дегенде иркип алды. (Ж. Аймурзаев).

8) Аралас типтеги (дизбекли хәм бағыныңқы) гәплер көбинесе жазба тил ушын тән болып келеди. Мысалы: Мен де өз полкамнан түсип жуўунып келемен дегенше, чай таяр болып, жолдасларым күтип отыр екен, төрткөз тўйел қыр дөгерек чай ишиўге отырдық. (Г. Изимбетов)

9) Бир гәп ишинде бағыныңқы гәплердиң орынсыз көп келтирилиўи, әсиресе олардың бир типлес болып келиўи пикирди шубалаңқы етип, тилдиң көркемлигин төменлетеди хәм стиллик жақтан төмен етип көрсетеди.

Тәкирарлаў ушын сораўлар:

1. Қоспа гәплер қайсы стилде көбирек қолланылады?
2. Қоспа бағыныңқы гәплер қайсы гәплер менен синоним болып келеди?
3. Дизбекли қоспа гәп қурамындағы гәплер қалай байланысады?
4. Дәнекерли қоспа гәплер қандай хызмет атқарады?

Тилдиң көркемлеў қураллары хәм сөйлеў мәденияты (4 саат)

Жоба

1. Сөйлеўшиниң өз алдына қойған мақсетине ерисиўинде көркемлеў қуралларының әҳмийети.
2. Троплар хәм олардың түрлери.
3. Стилистикалық фигуралар хәм олардың көркем әдебияттағы көринислери.

Таяныш сөзлер: Көркемлеў қураллары, троплар, метафора, метонимия, синекдоха, гипербола, литота, ирония, аллегория, жанландырыў, пирефраза, стилистикалық фигуралар, инверсия, асиндетон, полисиндетон, риторикалық қаратпа, риторикалық сораў, эллипсис, градация, антитеза, оксиморон

Әдебиятлар

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис. 1990. 77-86-бетлер.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ тили лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973.
3. Каримов С. Өзбек тилининг бадийи услуби. Самарканд. Зарафшан, 1992.0
4. Шомаксудов А., Расулов И., Кўнгуоров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент. Ўқитувчи, 1983. 228-246-бетлер.
5. Кўнгуоров Р., Бегматов Э., Тожиев Е. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Тошкент. Ўқитувчи. 1992. 97-109-бетлер.
6. Кўнгуоров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Тошкент. Фан, 1997. 152-бет.

Жазыўда, сөйлеўде пикирдиң ықшамлығы, көркемлиги хәм оның өткирлиги артыўы ушын тилдеги хәр қыйлы көркемлеў қураллары кең пайдаланылады. А.М.Горький көрсеткеніндей-ақ, «тил - әдебияттың биринши элементи» себеби хәр қандай шығарманың көркемлиги оның тили арқалы, ондағы көркемлеў қураллары арқалы көринеди. Тилдеги бундай көркемлеў қураллары, тийкарынан еки түрли болады: лексикалық хәм синтаксислик. Лексикалық көркемлеў қураллары троплар деп аталады, ал синтаксислик көркемлеў қуралларына стилистикалық (ямаса риторикалық) фигуралар делинеди.

Троплар. Бир сөздиң айырым контекстлерде өзиниң тийкарғы туўра мәнисинен басқаша аўыспалы мәниде қолланылып, хәр қыйлы көркемлеў қураллары хызметин атқарыўы троп деп аталады. Троплар қатарына эпитет, теңеў, метафора, метонимия, синекдоха, ирония, аллегория, жанландырыў хәм перифраза киреди.

Эпитет. Предмет ямаса хәрекетке тән болған белгини, қәсийетти, сапаны айырықша анықлап, оны образлы етип көрсетиў ушын аўыспалы мәниде қолланылған сөз эпитет деп аталады. Мысаллар:

Жақты дүнья көрип қуғанған булақ,

Гүмис күлки менен ақты сылдырап (И.Юсупов «Булақ ҳаққында баллада»).

Хош болың, алтын жағыстағы Ливадия жүзиликлери (И.Юсупов «Ливадия жүзимликлери»).

Теңеў. Теңеў арқалы предмет ямаса қубылыс өз-ара салыстырылып, олардың биреўи екиншисине теңестириў арқалы анықланады, түсиндириледі. Мысалы:

Жигирмада *мәрттей* болып,

Жүк көтерген *нардай* болып,

Арыслан киби *ердей* болып,

Күшима толған күнлерим (Бердақ «Өмирим»)

Теңеўлер хәр қыйлы усыллар арқалы билдириледі: 1) келбетликтің усатыў мәнисиндеги –дай//–дей, –тай//–тей аффикслери арқалы; 2) сыяқлы, яңлы, мисли, мысал, киби хәм т.б. тиркеўишлер арқалы. Мысаллар:

Кең далада кеўили *дәрьядай* тасып,

Бир жигит баратыр таң сәхәр шағы (И.Юсупов «Сәллана-доллана келер бир жанан»).

Ҳинд қолына түскен асыранды *тилдей*,

Үнсиз жетегине ере бердим мен (И.Юсупов «Мениң жигит ўақтым, сениң қыз ўақтың»).

Сен қосық жазсаң, сөзиң *мисли* пал (И.Юсупов «Актрисаның ығбалы»).

Әттең, телеграмма титирер қолымда,

Ақ кептердиң сынған қанаты *яңлы* (И.Юсупов).

Шектим мийнет *мысал* өгиз (Бердақ «Өмирим»).

Метафора. Еки предмет яки қубылыстың қандай да бир ұқсаслық тәрәпине тийкарланып, оның биреўине тийисли белгини аўыспалы мәниде екинши предмет пенен байланыстырып айтыўды метафора дейди. Бул жағынан ол теңеўге ұқсас. Бирақ теңеўде теңелетуғын предмет, хәрекет хәм оның неге теңелетуғынын көрсетиўши екинши сөз қатар айтылатуғын болса, метафорада тек оның екинши яғный, не менен теңелип турғанлығы ғана аңғарылады. Сонлықтан да метафораларда образлылық күшлирек болып келеди. Мысаллар:

Жете алмай самаллар *жылар*,

Бир ганк етип кербаз волгалар,

Басып озып өтпекши болар (И.Юсупов «Машиналар жолға шығады»).

Жүрегимди *тырнап жылар* «Тәнаўар» (И.Юсупов «Мениң жигит ўақтым, сениң қыз ўақтың»).

Метонимия. Еки предмет яки кубылыстың өз-ара ишки ямаса сыртқы байланысына қарай аўыспалы мәниде қолланылған сөзлер метонимия деп аталады. Бундай байланыслар хәр қыйлы болады: а) предмет хәм оның ишиндеги предмет арасындағы байланыс: еки тарелка иштим (еки тарелка аўқат иштим); б) автор хәм оның шығармасы арасындағы байланыс:

Көз әйнегин қыйсайта кийип,
Мичуринди оқыйды гейде (И.Юсупов «Пахтакеш бала»).

Фрак кийген сәтең өзбек,
Йошып оркестрди гөзлеп,
Шыбығын бир силтеп енди,

Гунирентер *Бетховенди* (И.Юсупов «Өзбекстан»).

в) орын хәм сол орындағы атамалар арасындағы байланыс: пүткил аудитория шаўқым көтерди. г) хәрекет хәм сол хәрекеттиң қуралы: «Көрген-билгениңди ана шот қағатуғыныңа жеткерип бар» (Ә.Атажанов «Дуўтар»).

Синекдоха. Синекдоха метонимияның бир түри. Бунда бир предметтиң мәниси екінши предметке, олар арасындағы муғдарлық қатнасқа байланыслы аўысады:

а) көплик санның орнына бирлик сан қолланылады;

б) пүтинниң орнына оның бөлеги;

в) бирликтің орнына көплик сан қолланылады:

Көп бийпул *аўызлар* басқылап оны,
Еркеклиги тутып гәрдийиспекте (И.Юсупов).

Сыншыл дүнья қосып талай *басларды*,

Есап-шот қаққызып сынар досларды (И.Юсупов «Жигиттиң сондай бир досты болсын»).

Донжуанлар кетер ақыйысып,

Сайлап шаншып қәлем қаслысын (И.Юсупов «Сулыўлар хәм шайырлар»).

Гипербола. Гипербола предметтиң ямаса кубылыстың турпатын, күшин, мәнисин асырып, күшейтип көрсетиўши сөзлер. Мысаллар:

Асқар таў Эльбурс аспанға тийген,

Сымбатлы ақ төсин көкше булт сүйген (И.Юсупов «Сағыныў»).

Хәр қәдем атқанда таўшан алса хәм,

Атасы арабтан туўры келсе хәм,

Әкеңниң көзин көрип қалса хәм,

Өлтир ийтиңди, Дүйсен қәндекли (Әжинияз).

Литота гиперболаға қарама-қарсы мәниде болып, предметтиң ямаса кубылыстың турпатын, күшин, мәнисин жүдә киширейтип, пәсейтип көрсетеди. Мысалы:

Аўзынан сарысы кетпеген еле,

Сен бир палапансаң (И.Юсупов «Актрисаның ығбалы»).

Ирония. Ирония - сөзди оның туўра мәнисине керисинше мәниде қолланыў. Сонлықтан да ирония хәр қыйлы астарлы мәнини аңлатып, сатиралық хәм юморлық шығармаларда тымсалларда көплеп ушырасады. Мысалы: Қус патшасы боларлықтай қус ғарға дүньяда (И.А.Крылов «Ғарға хәм түлки», Д.Айтмуратов аўдармасы).

Аллегория. Аллегория абстракт мәнидеги түсиниклерди турмыстағы конкрет образлар жәрдеми менен көрсетеди. Аллегория көбинесе тымсалларда қолланылып, онда

адамлардың хәр түрлі қәсийетлери, минезлери хәр қыйлы хайўанлар арқалы сыпатланады. Мәселен, хийлекер-түлки, аңқаў-ешек, ашкөз-қасқыр хәм т.б. Мысалы:

Байлар-қасқыр, түлки, халық қоян екен,
Қараңғы қаплаган қайғы заманда (Бердақ «Заманда»).

Жанландырыў. Жанландырыў арқалы жансыз предмет хәм абстракт түсиниклер адамларға тән болған қәсийетлерге, белгилерге ийе болады. Мысаллар:

Аспанға сер салып бақсаң,
Жулдызлар сөйлесер ақшам (И.Юсупов «Кеўил кеўилден суў ишер»);
Буйра жалын желкидетип паровоз шабар,
Қант заводы мойын созар таў қыспағынан (И.Юсупов «Алатаўдан самал»);
Егилген гүжимлер былғар қурашын (И.Юсупов «Дала әрманлары»).

Перифраза. Перифраза арқалы предмет ямаса кубылыстың аты тиккелей аталмай, тек оның тийкарғы белгилери ямаса характерли айырмашылықлары атап көрсетиледи. Мысалы: «Бозатаўдың» авторы, яғный Әжинияз. Биринши космонавт-И.Ю.Гагарин хәм т.б.

Стилистикалық фигуралар. Тилдің көркемлеў қуралларының ишинде стилистикалық фигуралар да үлкен орын тутады. Стилистикалық (ямаса риторикалық) фигуралар – бул айрықша қурылған синтаксислик дизбеклер ямаса гәплер болып, олар тилдің образлығы ушын хызмет етеди. Стилистикалық фигуралардың төмендеги түрлери кеңирек қолланылады.

Инверсия. Инверсия (латынша *inversio*-алмастырыў) - гәпке айрықша көркемлик (экспрессивлик) бериў мақсетинде гәп ағзаларының қәдимги (туўра) орын тәртибинің өзгертилип, қандай да бир ағзаның алмасып келиўи. Мысалы:

Тарттың ышқы отының татлы азабын,
Сырластың ақшам жулдызлар менен (И.Юсупов).

Мысалдағы сөз туўра орын тәртибинде қолланылғанда онша көркемлик сезилмейди.

Асиндетон. Асиндетон (грекше *asyndeton* – байланыссыз) ямаса гәплердің дәнекерсиз қолланылыўы. Ол арқалы динамикалық хәрекет, жеделлик аңлатылады. Мысалы:

Турды шофёр, машинаға ход берди,
Тас бөгеттен ебин таўып өткерди,
Қустай ушты барып жетти Төрткүлге,
Сол ақшамда сум хабарды жеткерди (И.Юсупов).

Полисиндетон. Полисиндетон ямаса көп дәнекерлилик (грекше *polysydeton* - көп байланыссыз) – айтылажақ сөзлерге логикалық хәм интонациялық жақтан дыққат аўдарылыўы ушын оларды байланыстырыўшы дәнекерлердің бир неше мәртебе қайталанып, интонацияда иркилис пайда болыўы. Мысалы:

Ең пайызлы ақшамлардың бири еди,
Қаўа сондай ашық, самал да сам-саз,
Хәм шайырлық сәўбет, хәм күлки, хәм саз,
Хәм көкте жулдызлар сондай ири еди,
Билсең енди мениң бойымды бүгин,
Хәм қайғы, хәм шадлық бийлегенин (И.Юсупов).

Апосиопеза. Апосиопеза (грекше *aposiopesis* – жасырыў) – оқыўшы ямаса тыңлаўшының айтылажақ ойға, пикирге дыққатын аўдарыў ушын гәптің ортасында ямаса кейнинде үзиліске түсип тамамланбай қалыўы. Мысаллар:

Қой, жылаўық болмаң... Чай қойың қәне... (И.Юсупов).

Яқ... қыстаўмыз... Жақында сайлаў бар,
Күтип отыр ол жақта,-деди... (И.Юсупов).

Анафора. Анафора (грекше *anaphora* – жоқарыға шығарыў) - гәптиң басында бирдей сөзлердің ямаса конструкциялардың қайталанып келиўи арқалы жасалатуғын күшейткиш фигура. Мысалы:

Еки дәрья бир теңизге аққандай,
Еки бала бир курсақта жатқандай (И.Юсупов).

Эпифора. Эпифора (грекше *epi* –кейин, *phoros* – келиўши) - гәптиң соңында бирдей сөзлер ямаса сөз дизбеклериниң қайталаныўынан дүзилген фигура. Мысалы:

Ғаз келер, ғаз келер, қоңыр ғаз келер,
Ғаз келген сайын бәхәр, жаз келер (И.Юсупов).

Параллелизм. Салыстырыў мәнисиндеги қоңсылас қатар турған гәплердің конструкциялардың синтаксислик жақтан ұқсас болып келиўине параллелизм делинеди. Параллелизм көбинесе поэтикалық шығармаларда жийи ушырасады. Мысалы:

Өзин Бердақ сезер, өзін хан сезер,
Ексең нәл болайын мен бағың ушын,
Тутсаң шат болайын шарбағың ушын (И.Юсупов).

Риторикалық қаратпа. Риторикалық қаратпа (грекше *rhetor*-оратор) адам ямаса басқа да предметлерге қарата айтылған қаратпа арқалы оларға сыпатлама берилип, автордың қатнасының билдирилиўи. Мысалы:

Айтшы, суў бойында турған қара тал,
Не деген дилбарсаң сен, айналайын,
Гүжим, гүжим! Ел сәнисең,
Ағашлардың султанысаң (И.Юсупов).
Қайдасаң, әзизим, әй қара көзлим,
О, жарық жұлдызым, әй шийрин сөзлим (Ш.Халмуратова).

Риторикалық сораў. Риторикалық сораў – жуўап алыў ушын емес, ал тек айтылажақ пикирге тыңлаўшының дыққатын аўдарыў ушын қойылған сораў. Мысалы:

Мәмлекетлик экзаменди,
Тапсырып болса иркилместен,
Студентке қандай бахыт?
Сол күнлер шығар ма естен? (И.Юсупов).

Эллипсис. Эллипсис (грекше *elleipsis* – түсип қалыў) – таўып қойыўға болатуғын бир гәп ағзасының (көбинесе баянлаўыштын) гәпте түсирилип айтылыўы хәм соған байланыслы ҳәрекеттиң, жеделликтің күшейтилип көрсетилиўи. Мысаллар:

Тентекке жудырық, мәжнүнге урыс,
Жиллиге төбелес, палўанға тутыш,
Бәдәўге йуўырыш, буўданға йүриш (Әжинияз).

Гармонь даўсына қосылған тақ-тақ аяқ ойынлары, ритмли қол шаппатлаўлар, дуўтарға қосылған шадлы қосықлар... Шетиректе жуптылардың жасырын сөйлесіўлери..., ингалап жылаған бөпесин қос алақанына жатқарып бесик қылып тербеткен жигитлер, келиншеклер... (Т.Қайыпбергенов).

Градация. Градация (латынша *gradatio* –кем-кемнен көтерилю) - гәптеги биргеликли ағзалардың мәнилик жақтан кем-кемнен күшейтирилип (ямаса пәсейтирилип) берилиўи. Мысаллар:

Үмитсиз ышқы өртеди оны, күл етти (И.Юсупов).
Мәдиқарға кеткенлердің көби өлди,
Өшти, жоқ болды (М.Дәрибаев).

Антитеза. Антитеза (грекше antithesis – қарама-қарсы қойыу) - сөйлеудің өткірлігін арттыру мақсетінде бір фразада қарама-қарсы, контраст түсиниклердің қолланылуы. Мысаллар:

Журтқа әсел, маған өт қалтасаң сен,
 Қартлар сизге усап жасарсақ дейди,
 Ал мен сиздей болып қартайсам деймен.
 Сонда бір сен болып шадлығым, қайғым,
 Турдың көз алдымда, Әмиудің қызы (И.Юсупов).

Оксиморон. Оксиморон (грекше – охуморон) бір-бирине қарсы мәнидегі сөзлердің өз-ара дизбеклесіп, айрықша жаңа мәнидегі түсиникті пайда етиуі: өли жанлар, тири өлик. Мысалы: Әжайып бахытсыз, бахты қараман (Күнхожа).

Тәкирарлау үшін сораулар:

1. Троплар деген не?
2. Метафора, метонимия деген не?
3. Теңеу деген не?
4. Эпитет деген не?
5. Аллегория қандай шығармаларда кең қолланылады?
6. Стилистикалық фигураларға нелер киреди?
7. Инверсия деген не?
8. Асиндетон дегенде нени түсинесіз?
9. Аполипеца деген не?
10. Анафора деген не?

80,1,78,3,76,5,74,7,72,9,70,11,68,13,66,15,64,17,62,19,60,21,58,23,56,25,54,27,52,29,50,31,48,33,
46,35,44,37,42,39

2,79,4,77,6,75,8,73,10,71,12,69,14,67,16,65,18,63,20,61,22,59,24,57,26,55,28,53,30,51,32,49,34,4
7,36,45,38,43,40,41